

הרב אליעזר רייף

ספר 'מזוקק שבעתים' לר' יוסף ב"ר שאול

הקדמת הספר ומבחר קטעים

א. מבוא

ב. הקדמת הספר

ג. קטעים מלוקטים מספר 'מזוקק שבעתים'

1. בלעדיותו של כתב היד

2. מובאות מספרים אבודים וחילופי נוסחאות

א. ספר השלמן

ב. פירושי הר"י מיגש לתלמוד

ג. תירוצי ר"י מלוניל להשגות הראב"ד

ד. עדי נוסח של 'משנה תורה' בפרובנס

א. מבוא

אמרו רבותינו, שאפילו ספר תורה שבהיכל תלוי במזל, ודברים אלו נכונים במיוחד לתורתם של חכמי פרובנס. תורה זו הייתה עלומה משך דורות, וקמעא קמעא הולכת ומתגלה. והנה זכינו¹ לגלות מאורו של אחד מאחרוני חכמי פרובנס - הרב יוסף ב"ר שאול קמחי², ולחשוף את אחד מחיבוריו³ הוא ספר 'מזוקק שבעתים'.

¹ אסירי תודה אנו לר' אביגדור קלאגסבאלד (ירושלים), שהואיל בטובו להרשות לנו לפרסם קטעים מכה"י של ספר זה. וכן תודתינו לספרני בית הספרים הלאומי, המכון לתצלומי כ"י עבריים - ד"ר בנימין ריצ'לר, ד"ר אברהם דוד וד"ר עזרא שבת - שהקדישו מזמנם וסייעו לנו רבות, ואף עזרו בקריאת כתב היד במקומות בהם נתקשינו. ולמו"ר ר"י שילת ולידידי הרב ברוך ברנר שהואילו לסייע בקריאת מלים בהן נתקשינו. אמנם אם שגגתי אחריות הקריאה כולה עלי.

² על חכם זה מועטות ידיעותינו, אך הוא זוהה כר' יוסף בן שאול מובניר, ראה: יעקב זוסמן, שני קונטרסים בחלכה מאת ר' משה בוטריל, קובץ על יד, ו, ח"ב, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 272-273, הערה 9 (להלן: זוסמן, שני קונטרסים), וראה להלן הערה 86. (אמנם ראה: ישראל מ' תא שמע, רבי זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 160, והשם בו כינה את מחבר ספרו, ודבריו שם לא נתבררו לנו).

³ לרשימות ספרים המיוחסים לרבינו, ראה: זוסמן, שני קונטרסים. בהקדמה לספרנו זה מזכיר רבינו במפורש שם של ספר אחד והוא: 'צרי הנפש'.

קשה להפריז בחשיבותו של חיבור גדול זה, שהיה גנוז במשך דורות, ונתארו בקצרה. כדרכם של חכמי פרובנס, שמעת שהגיעו לידם ספרי הרמב"ם לא משו מלעסוק בהם, כך נוהג גם רבינו. הוא בונה את חיבורו על סדר ספרי 'משנה תורה' להרמב"ם, ועל סדר פרקיו והלכותיו, אולם לפנינו חיבור עצמאי. החיבור הוא חיבור הלכתי המבקש להקיף את כל התורה כולה, כפי עדות רבינו בהקדמה. הוא קובע שמות משלו לכל אחד מספריו המבוססים על שמות ספרי 'משנה תורה', לדוגמא: לספרו הראשון הוא קורא 'מורה דעה' = מדע, ולספרו השביעי הוא קורא 'זורע צדקות' = זרעים. בהקדמה לספרו (המוצגת להלן) הוא מציין את גילו בתחילת כתיבת החיבור - שלושים וחמש, ואת שנת תחילת הכתיבה - שנת ה' ק"מ מהאלף הששי (=1380 למניינם). בסוף 'ספר הפרישות' = הפלאה, הוא כותב⁴:

נשלם זה הספר בשנת קמ"ג מאלף הששי ליצירה בחדש אדר דחשיב מזליה,
והאל-הרב ריבנו ונקם נקמתנו בזה החדש, כן יתמיד תמיד להרים קרננו על
אויבנו ויאמר די לצרותינו, ויוציאינו מחשכה לאורה כדרך שהיה בזה החדש
ליהודים שמחה ואורה, ובעזרתו נותן כח ליעף ומציל עבדיו מצרות ומצוקות
אבאר⁵ ספר זורע צדקות⁶.

אם כתב רבינו את ספריו לפי הסדר, נמצאנו למדים שכתובת ששת הספרים הראשונים ארכה שלש שנים!

דרכו של רבינו להביא את מקור הדין מהתלמודים וממדרשי ההלכה והאגדה כהלכה פסוקה, ולצרף אליו מדעות הפוסקים במקום שיש מחלוקת, ואף לעיתים להכריע ביניהם על פי סברתו. החיבור קשור קשר הדוק ל'משנה תורה' - את דברי הרמב"ם בהלכות הוא מצטט לאורך כל פרק ופרק או כלשונם או בשינויי סגנון, ומבין ספרי הפסיקה הם העומדים בתשתיתו. הוא דן בדברי הרמב"ם, מציין למקורותיו, מביא מסורות מפרשנות פרובנס להלכות קשות שבמשנה תורה וממסורות הפסיקה שם. החיבור רצוף מובאות מספרים שונים, ובכללם ספרים שנחשבים אבודים, כדוגמת: ספר השלמן, תירוצי הר"י מלוניל על השגות הראב"ד⁷, וכן חלקים (= בתים) של ספר הבתים שאינם לפנינו. בנוסף, מהווים ציטוטי של רבינו עדות על הגרסאות של 'משנה תורה' כפי שהיו בפרובנס, ולעיתים רבינו עצמו מציין לחילופי גרסאות ולגרסאות שבספרים מדויקים.

כה"י שלפנינו מקיף בהתאמה את שבעת הספרים הראשונים של 'משנה תורה' מספר המדע ועד ספר זרעים. כה"י איננו אוטוגרף ונביא שתי הוכחות לכך: 1. את מניין המצות

⁴ דף 196א טור א.

⁵ מלשון זו - "אבאר" נראה, שאין זה קולופון של המעתיק, אלא העתקת דברי רבינו עצמו.

⁶ אמנם בשולי הגליון כתוב: "[מ]שפיל גבוהים גבוה [...] [...] [...] אבאר [ס]פר נקרא חקר הא-לוהים", וצריך ביאור.

⁷ על דבר זה כבר עמד ישראל מ' תא שמע, רבי זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 160.

שהיה אמור לבוא בראש הספר לאחר ההקדמה (כדרך שעשה הרמב"ם במשנה תורה) השמיט הסופר, וכתב (דף 5א טור 1): "וברבינו משה תמצא מנין כל המצות על כן לא רציתי אני הסופר לכתבם פה".² בסוף הספר השני (= ספר אהבה) (דף 55ב טור ב) נוספה העתקה - באותה כתיבת יד של כל החיבור - של קטע מדברי הרב ר' אהרן הלוי בחידושו בפסח ראשון פ"ק, וכך כותב המעתיק: "ראה זה מצאתי כתוב בשם הרב ר' אהרן הלוי כתב בחידושו בפסח ראשון פ"ק", והוא ממשיך ומסביר, שכיוון שהוא רוצה לשמר את דברי הרא"ה הוא מעתיקם אחר הלכות ברכות בשל הקשר הענייני, ומסיים: "...ללכת אחרי עקבות נגיד המאמינים מחבר הספר הזה ר' יוסף בר' שאול קמחי יצ"ו...". בנוסף, לפי האמור נראה שיש להסיק: א. המעתיק משתמש בברכת החיים, ולפי זה ההעתקה נעשתה בחיי רבינו. ב. רבינו מתייחס למשפחת קמחי. מסתבר שהכוונה למשפחת קמחי הידועה (צאצאי ר' דוד קמחי - הרד"ק), שישבה בפרובנס. עדות נוספת על כך היא עדותו של הרב מרדכי כרמי בעל ספר מאמר מרדכי (המובאת להלן), המכנה את רבינו "מהר"ר יוסף בן מהר"ר שאול קמחי", ויש להסתפק האם הסיק זאת מההעתקה הנ"ל, או שמא היה לפניו כל החיבור, ובסופו קולופון. ג. הלשון "נגיד המאמינים" מרמזת למעמדו הציבורי הרם של רבינו; על מעמדו של רבינו (ראה גם מאמרו של זוסמן הנ"ל הערה 2).

אמנם בבית הספרים הלאומי ישנו כ"י נוסף המיוחס גם הוא כספר 'מזוקק שבעתים' והוא כ"י פריס מס' 357, הכולל חלק מספר זמנים. כ"י זה הוא שעמד לפני חכמים שונים⁸ שהפנו אליו. **אולם כפי הנראה שני הספרים שונים הם** (וראה על כך בהמשך).

עדות נוספת על כה"י שלנו מצויה גם בספר 'מאמר מרדכי' (לוורנו, תקמ"ד; דפוס צילום - ירושלים תש"ל) לרב מרדכי כרמי אותו חיבר על סדר השולחן ערוך. בספרו הוא מזכיר את ספרנו כמה פעמים, וכל הציונים מופיעים ככה"י שלנו, וכך לשונו סוף סימן של"ח:

אחר כמה ימים ושנים שכתבתי זה, בא לידי בתורת שאלה ספר כ"י גדול הכמות בשם מזוקק שבעתים אשר נתחבר בשנת ק"מ מהאלף הששי ושם מחברו הרב מהר"ר יוסף בן מהר"ר שאול קמחי והוא חבור נפלא ע"פ סדר פסקי הרמב"ם ז"ל, אלא שהרב ז"ל מביא מקור הדין ודיעות אחרות במקום שיש מחלוקת, ובאיזה מקומות מבאר דברי הרמב"ם ז"ל.

וראה בספרו איזכורים נוספים: סי' תקכ"א ס"ק א; סי' תקכ"ב ס"ק א; סי' תקכ"ג ס"ק ב ד"ה ותו איכא, ובד"ה הן אמת, ובסוף הס"ק שם, ועוד שם ס"ק ג; (וראה: סי' תרל"ז סי' ו ס"ק ג).

לעת עתה נסתפק במבוא קצר זה, ואי"ה נרחיב במועד אחר.

⁸ יחוס זה הוזכר אצל רמ"י בלוי בהקדמותיו לספרי הראשונים שההדיר, ראה: ספר המכתם, ניו-יורק תשכ"ב, הקדמה, הערה 17; פירוש רבינו אברהם מן ההר, יבמות, ניו-יורק תשכ"ב, הקדמה, הערה 21; ספר המאורות לרבינו מאיר ב"ר שמעון המעילי, ביצה (סוף פרק א), ניו-יורק תשכ"ז, עמ' רז, הערה 107. כפי הנראה מכ"י זה מצטט גם בספרים אחרים שההדיר, ראה: ספר הבתים - בית תפילה ובית מנוחה, ניו-יורק תשל"ח, עמ' יג, עמ' שלט. אכן, זוסמן במאמרו הנ"ל (הערה 2) נקט לשון זהירה והביא יחוס זה בשם רמ"י בלוי. וראה: ספר המנוחה, מהד' אלעזר הורביץ, ירושלים תש"ל, עמ' 43, הערה 44.

להלן נציע את נוסח ההקדמה של הספר, בה מבאר רבינו את המניעים לחיבורו, ומשרטט בקווים כלליים את אופיו של הספר וייחודו. כמו כן נציג קטעים נוספים לדוגמא. בכל מקום שלא הצלחנו לקרוא בכה"י מלה אחת סימנו [...], השלמות והגהות סימנו כמקובל בסוגריים מרובעים ועגולים. על כל שאר ענייני הנוסח הערנו על אתר. בדבר אחד שינינו והוא בכתיבת שמות ה', לא כתבנו את שם ה' כפי שהוא מופיע בכה"י, אלא כמקובל היום: ה'. כמו כן הוספנו מקף בתוך שמות ה'⁹. כדי להקל על הקריאה הוספנו סימני פיסוק. צילום כה"י ממוספר לפי דפים¹⁰, ובכל עמוד צילום יש שלושה טורים של כתיבת הסופר, ולפיכך ציינו לפי הצילום: למספר הדף, לעמוד: א או ב, ולטור.

ב. הקדמת הספר

הקדמת הספר כבר פורסמה באופן חלקי על ידי נויבאואר ב'המגיד', שנה י"ט, כ"ט טבת תרל"ה, חוברת א, עמ' 6-7, וכך לשון עורך 'המגיד': "א"א זאת ההקדמה מספר המצוות של ר' יוסף בר שאול שלוחה אלי ביד הרב הגדול במרשליא מוה' ר' יונה ווייל, והכ"י נמצא אצל החכם הזקן הישיש קרימאי בעיר המים (Aix) אשר בפרובינצא...". דא עקא, פסקאות שלמות מתוך ההקדמה הושמטו ואף הקטע שפורסם לוקה בשיבושי העתקה. לפיכך, ראוי הוא רבינו שקרא שם ספרו 'מזוקק שבעתים' כי לא יביא בו, כלשונו בהקדמה: "כי אם הדבר המזוקק", שדבריו יינתנו באופן מזוקק עד כמה שניתן. חילקנו את ההקדמה לפסקאות כדי להקל את הקריאה, וכן ערכנו את שיר הפתיחה לפי חרוזיו¹¹. בנוסף, הדגשנו מקומות מעטים ובין השאר את שמות החכמים אותם רבינו מזכיר. לעת עתה, אנו נותנים את נוסח ההקדמה כצורתו במיעוט הערות והארות, ואי"ה עוד חזון למועד.

⁹ המעתיק נוהג לכתוב את השמות א-ל א-לוהים ב"א" "ל" מחוברות.

¹⁰ בתחתית השולים השמאליים של העמוד.

¹¹ בכה"י השיר כתוב בהתאם לכל שאר השורות בטור ולא ניכרת תבניתו האמנותית. מסתבר שהשיקול שעמד לפני הסופר הוא שכל העמוד יהיה בעל תבנית שורות אחידה.

ספר 'מזוקק שבעתים' לר' יוסף ב"ר שאול

קטע מתוך העמוד הראשון של כתב היד

נוסח ההקדמה לספר מזוקק שבעתים לר' יוסף ב"ר שאול

אל ¹² א-ל ¹³ הצבאו-ת	תהלות נפלאות
בצבא שלו ¹⁴ אות	שוכן שמים
גואלי א-ל צורי	רבון כל עזרי
דבריו הם סתרי	קדושים ונקיים
הראה את יקרו	צדקו והדרו
והאיר מאורו	פני אישים שבוים
זכר ברית הורים	ענוים וישרים
חמל על עברים	סחויים ובזויים
טפש ¹⁵ לב מלכים	נדיבים ונסיכים
יום היו נבוכים	משרתיו היראים ¹⁶
בכחו הוציאם	גואל צור פדאם
דן את צר הלאם	במיני ענויים
והוציא ברכוש רב	עמו וערב רב
ונלחם בכלי קרב	באנשי מצרים
ודתו הודיעם	ביד משה רועם
מלכם ושועם	ממציא נמצאים

¹² דף 1א טור א.

¹³ מלה זו מטושטת בחלקה, אך ניכר שהיו "א" "ל" מחוברות.

¹⁴ בכה"י שתי המלים קשות לקריאה, אולם האיר את עיני ידידי הרב ברוך ברנר הי"ו, שהאותיות "בצ" וכן האות "ל" ניכרות, ויש להשלים ע"פ ההקשר: "בצבא שלו", והוא ע"פ: מכילתא דר"י, בשלח, מסכתא דשירה, פרשה א, מהד' האראוויטץ - רבין, ירושלים תש"ד, עמ' 120: "מהו צבאות, אות הוא בתוך צבא שלו", וכן ראה: חגיגה טז, א: אמר רבה בר בר חנה וכו'. והשווה: רש"י סנהדרין צב, א ד"ה שתי אותיות.

¹⁵ השווה: תהילים קיט, ע.

¹⁶ האקרוסטיכון א"ת ב"ש חסר את האותיות "כ" "ל", וצריך ביאור.

ואנכי ה' ¹⁷	שמעו בסיני
אנשי אמוני	בקולות נפלאים
אז שמעו אמרות	ה' הטהורות
נקיות וברות	מאירות עינים
ותורתו יקרה	צרופה וטהורה
ככסף היא בהירה	מזוקק שבעתים

אמר התלמיד העבד העברי יוסף ב"ר שאול זצ"ל: אודך ה' ביושר לבב בלמדי את משפטי צדקן הנתונים בסיני לעם אמוני, כאשר קבלנו מאבותינו אשר שמעו קולות נפלאים, וכדברך בתוך עמי 'אנכי ה'', ושמעו אמרות טהורות כאשר אמר דוד המלך ע"ה נעים זמירות: 'אמרות ה' אמרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתים'¹⁸. הנה ביאר לנו ע"ה בזה הפסוק כונת התורה בכללה, והעקרים אשר ראוי להאמין בהם כל מי שמאמין בדת משה רבנו ע"ה ואם הוא יהודי שלם. ובאמרו תחלה: 'אמרות ה' - ביאר לנו העקר שראוי לנו להאמין תחלה במציאות הא-לוהית, ולזה אמר: 'ה'', שהוא השם המיוחד לו ית' ולא אמר א-לוהים שהוא שם משותף, ורמז בזה באחדותו והיותו לא גשם ולא כח בגשם, ובאר¹⁹ לנו כאשר יחבר לו האמירה, ית'²⁰, להעיר לנו על העקר שראוי לנו להאמין כי התורה היא מן השמים. ואמרו: 'טהורות' נמשך לאמרו במקום אחר: 'אמרת ה' צרופה'²¹ - ואמרו ז"ל²²: 'לצרף בהם את הבריות. ואמר: 'כסף צרוף', ר"ל שהם ככסף צרוף בלי סיג. ואמרו: 'בעליל לארץ' - פירושו המפרשים ז"ל²³ כמו בעל הארץ ר"ל אדון הארץ. 'מזוקק שבעתים' - ר"ל פעמים רבות. אמנם רבותינו ז"ל דרשו 'שבעתים' - שבע פעמים שבע, כאמרו ז"ל²⁴: 'חמשים שערי בינה נבראו בעולם וכלם נמסרו למשה חוץ מאחד, שנ': ותחסרהו מעט מא-להים. וכבר ביארתי כונת זה המאמר בספר צרי הנפש אשר חברתי שרמזו ז"ל לכונות התורה, וסוד - כל המצות נגלו לו חוץ מאחת, וזהו אמרו 'אנכי' שמהותו לא תושג בשום פנים. ואמרו: 'נבראו', שב אל השביעיות, ורמז גם כן באמרו

¹⁷ כתיבת השם בשני יודין וקריאתו בכינוי אדנות מתאימות לחריזה.

¹⁸ תהלים יב, ז.

¹⁹ אצל נויבאוואר: "ובאה", ושם כן יש לקרוא בכה"י.

²⁰ כלומר: כאשר יחבר לו יתעלה האמירה = בכך שחבורה (=נסמכה) בפסוק המלה "אמרות" ל - ה'.

²¹ תהלים יח, לא.

²² בראשית רבה, פרשה מד.

²³ ראה: תהלים יב, יז ובפירושי רש"י ואבן עזרא.

²⁴ ראש השנה כא, ב.

'מזוקק שבעתים' להורות על נצח[יות] התורה בלי שנוי וחלוף כי הדברים המזוקקים אינם צריכים לשנותם, ולזה התורה נצחית מצד שנותן (הנותן)²⁵ התורה הוא א-ל אמת, ולכך אין צריך לשנותה באחרת, כי לא יוכל שום נמצא שבעולם לתת תורה יותר שלמה ואמתית מאותה הנ[תו]נה בסיני, וזהו שאמר הכתוב: 'לא (מראש)²⁶ [בסתר]²⁷ דברתי במקום [ארץ]²⁸ חשך'²⁹ לא אמרתי לזרע יעקב תהו בקשוני אני ה' דובר צדק מגיד מישרים'³⁰. [...] לזה 'לא אמרתי לזרע יעקב תהו בקשוני' פי' שיהיו נשמעים לדברי תהו ולדברים שאין בהם ממש, אלא הם דברים אמיתיים ונכונים ומועילים לגוף ולנפש, וזהו שאמר: 'אני ה' דובר צדק מגיד מישרים', פי' דברים מאומתים ומצודקים לא יפול בהם מחלוקת. וזהו שאמרו ז"ל³¹: ת"ר כיצד סדר משנה? משה למד מפי (מפי)³² הגבורה נכנס אהרן ושנה לו פרקו וכ'. המכוון בזה שהוא ית' אמר 'בסכות תשבו שבעת ימים' ואחר כך היה מבאר לו שעור גבהה ורחבה והדפנות הצריכות לה, בלי שום מחלוקת בדברים³³.

וכן היו הדברים מבוארים פה אל פה דור אחר דור, עד שבא רבינו הקדוש וסדר המשניות בששה סדרים המפורסמים אצלנו, כמו שהאריך בזה הר"ם ז"ל בפתיחת ספר משנה תורה³⁴, ואחר זמן רב באו רב אשי ורבינא והם קבצו התלמוד בבלי וסדרו אותו, והם היו סוף חכמי התלמוד אשר העתיקו תורה שבעל פה וגזרו גזרות ותקנו תקנות ופשטו גזרותם ותקנותם בכל גבול ישראל, ואחריו³⁵ קמו חכמים בישראל הנקראים גאונים ובארו ענינים בתלמוד. כל אחד

²⁵ הסופר כפל בטעות את המלה והעביר עליה קו למחיקה.

²⁶ מלה זו מופיעה בפסוק דומה - ישעיהו מח, טז: '...לא מראש בסתר דברתי מעת היותה שם...'. ובאור רבינו לפסוק כמובא בהמשך, מבוסס על המכילתא דרבי ישמעאל, פרשת יתרו, פרשה א ד"ה ר' יוסי, מהד' הארואויטץ - רבין, ירושלים תשי"ד, עמ' 206, וראה שם חילופי נוסחאות (שורה 3), שבחלק מהנוסחים מלה זו נשתרבה לפסוק, ואפשר שרבינו העתיק בלי משים, או שהיא שגגת מעתיק. והשווה: מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי יט, א, אפשטיין - מלמד, עמ' 137.

²⁷ כאן יש קרע בדף וחסרה המלה והשלמנו על פי לשון הפסוק.

²⁸ **דף 1א טור ב.**

²⁹ שתי המלים מחוקות והשלמנו על פי לשון הפסוק.

³⁰ ישעיהו מח, יט.

³¹ עירובין נד, ב.

³² המלה "מפי" נכפלה בטעות ומעליה סימן הסופר נקודה לסימון מחיקה.

³³ ביאורו של רבינו הוא ע"פ דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה, (ראה: הקדמות הרמב"ם, ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' כח).

³⁴ ראה: הקדמה למשנה תורה: הלכה יג, כז-לז.

³⁵ נראה שצ"ל: ואחריהם.

[...] ³⁶ בזמנו, ואחריהם באו חכמים אחרים וכתבו(?) ³⁷ הלכות ופסקים קצרים ³⁸ מצד שראו שהתלמוד עמוק עד מאוד בארו אותם פסקים כדי שיבין אותם בקלות מי שאינו יכול להשיג מאמרי התלמוד ³⁹.

והנה ראש הפוסקים אשר היה מקדם היה הרב בעל הלכות גדולות ז"ל, ואחריו בא הרב הגדול רבינו יצחק אלפסי ז"ל, שהאריך עוד לבאר יותר ממה שעשה הרב בעל הלכות גדולות, וחבר פסקיו על פי המסכויות ⁴⁰ וסדרם וקבץ מכל מסכתא מה שצריך לנו בזמן הזה הפסק מההלכה, אמנם הוא גם כן קצר בפסקיו, כי הוצרך הרב בעל השלמה ז"ל לחבר ספר להשלים מה שהוא חסר בפסקיו ⁴¹ ממה שצריך לנו בזמן הזה, ובמה שהוא הלכתא למשיחא לא ביאר דבר.

ואחר בא הרב הגדול הנר המערבי הוא הרב רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל, וחבר חבור נאה נתפשט בכל גבול ישראל ⁴² על התלמוד, מה שצריך לנו עתה ומה שהוא הלכתא למשיחא. אמנם הרב ז"ל סתם דבריו מאד ובאו חכמים אחרים ואחריו ונמשכו בעקבותיו לבאר הפסקים, כמו שעשה הרב מקוסי ⁴³ ז"ל והרב בעל השלמן ⁴⁴ ז"ל, וכלם לא השלימו גם כן כל הפסקים כלם כמו שעשה הר"ם ז"ל. וראיתי אחד מהמחברים האחרונים שחבר על ספרי הר"ם ז"ל שמו הרב ר' דוד כוכבי ז"ל ⁴⁵, וחבר דעות הפוסקים בחבורו ושנה שטת הר"ם ז"ל, שהוא כתב מה שחבר הר"ם ז"ל

³⁶ כאן יש כתם בכה"י ונראה שהיתה מלה או שתיים.

³⁷ המלה קשה לקריאה בכה"י.

³⁸ מעל המלה בסופה ישנו קו מאוזן, ולא ברור אם הוא סימן מחיקה, או פליטת קולמוס.

³⁹ השווה לשון הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה, רמב"ם מדויק, מהד' ר"י שילת, ספר המדע, הקדמת הרמב"ם, הלכות לו-לז: "גם חברו הגאונים שבכל דור ודור חיבורין לבאר התלמוד... ועוד חברו הלכות פסוקות בענין האסור והמותר והחייב והפטור בדברים שהשעה צריכה להן, כדי שיהיו קרובין למדע מי שאינו יכול לירד לעומקו של תלמוד".

⁴⁰ כלומר: מסכתות.

⁴¹ כאן חזר וכתב הסופר בטעות הדומות: "כי הוצרך הרב בעל השלמה ז"ל", וסימן מעל המלים סימון מחיקה.

⁴² לפנינו עדות על היקף התפשטות חיבור משנה תורה בתקופת בעל 'מזוקק שבעתים'.

⁴³ כך בכה"י באות "סי".

⁴⁴ אצל נויבאוואר: "שלחן", והטעות גלויה. על ספר השלמן, ראה: ספר המנוחה, מהד' אלעזר הורביץ, ירושלים, תש"ל, עמ' 93-88, וכן: סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, ההדיר: שלמה ז' ההבלין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 140, הערה תרכט.

⁴⁵ ספר זה, הוא 'ספר הבתים', יצא לאור לראשונה על ידי רמ"י בלוי, ניו יורק תשל"ח; וכן נדפס חלק ממנו בשנית בתוספת ביאורים רחבים, ראה: ספר הבתים עם ביאור נתיבות הבית, שלום מאיר יונגרמן, זכרון יעקב תש"ס.

בספר קדושה הוא חבר בהלכות ע"ז, וכן בשאר הפסקים קצר לשון הר"ם ז"ל, ולפעמים מוסיף על דברי הר"ם ומשנה לשונו⁴⁶ כפי מה שהיה נראה לו בזו"ך שכלו, ועשה שטה לעצמו שקרא שם לפסקיו בלשון אחר שלא עשה הר"ם ז"ל, כי [מ]ה שקרא הר"ם מדע קראו הוא בית אל וכן בשאר הפסקים, וחלק כל בית שערים כמו שחלק הר"ם ז"ל לפרק[ים], ואחר כל שער עשה סימני הלכות, ומה שהיה נראה לו בפסק אחד שאינו הלכה היה אומר זה ביאור לר"ם ז"ל⁴⁷. אמנם כל אלו הבתים לא ראיתי אותם. ונפלאתי עליו כמה שכתב בפתחת ספר הנקרא בית אל: ומצד שכלם לא כתבו רק מה שחדשו מפילפולם ל[כ]ך⁴⁸ ראיתי [לכתוב]⁴⁹ הדעות כלם איש ללשונו⁵⁰. ואני תמה על זה כי ראיתי רבים מגדולים בא'⁵¹ אשר לפני ושהם גם⁵² כן [...] בחבוריהם כמו שעשה בעל השלמן⁵⁴, וכמו⁵⁵ הרב בעל המכתם ז"ל וכמו ר' אשר ז"ל והוא [...] כשמצא דעתו [...] ותפש והלך אחר שטת בעל הלכות גדולות ואחר עקבות הר"ם לא הלך.

⁴⁶ תן דעתך על ניסוחים אלו, ומכאן שיש לסייג את דברי רמ"י בלוי (ראה: מהדורתו לספר הבתים הני"ל, בית תפלה ובית מנוחה, הקדמה, עמ' י-יא), ולנקוט בזהירות בהיסמכות על מובאותיו של ר' דוד כוכבי לזיהוי גירסאות וניסוחים של 'משנה תורה'.

⁴⁷ לפנינו בספר הבתים שגורה הלשון: "לר"ם ז"ל" בלבד ללא המלים "זה ביאור".

⁴⁸ בכח"י מופיע "לך", ועל פי ההקשר נראה שנשמטה האות "כ".

⁴⁹ ניכר שיש חיסרון במשפט, והוספנו מלה זו כהצעת השלמה.

⁵⁰ כך נוסח הקדמת ר' דוד כוכבי לפנינו: ספר הבתים, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשל"ח, עמ' כח: "...ומאשר רוב המחברים והמפרשים לא הביאו כל דברי המחלקות ולא כתבו בספר כל מה שיצטרך להרחיב בעניני ההוראות מאשר היה לבבם רחב, ולא היו כותבים רק מה שחדשו מעצמם, והיה כל מבקש ה' דורש א-לוהים את תורותיו אשר ירצה לעמוד על דברי ההוראה יצטרך שיהיה בידיו כל אלה הספרים למען יצא לו הדבר על אמונתו...".

⁵¹ אצל נויבאוואר: "מגדולי שם"; אולם האות "ס" סמוכה למלה "מגדולי" ויש לקרוא: "מגדולים", ולאחריה האותיות קצת מטושטשות, וקראנו: בא' = בארץ. ומעין שימוש לשון זה נקט רבינו גם בהמשך: "ולא לטול לי עטרה להיות לי שם כשם הגדולים אשר בארץ".

⁵² **דף 1א טור ג.** על שתי השורות הראשונות בעמוד כה"י - מהמלה "גם" עד המלה "ואחר" - יש כתם המקשה מאוד על קריאתו.

⁵³ אצל נויבאוואר: "טעו", אך מלה זו אינה משתלבת במשפט, ובצילום כה"י ישנו כתם.

⁵⁴ אצל נויבאוואר: "בעל השלחן בן הרב בעל המכתם", ומכאן נוצרו שיבושים שונים, וכבר העיר על כך רמ"י בלוי, ראה: ספר המכתם, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ב, עמ' כב, הערה 17.

⁵⁵ כה"י קשה לקריאה, ושמה יש לקרוא: "וכך".

⁵⁶ כשלוש מלים שלא הצלחנו לקוראן כלל. אצל נויבאוואר מופיע: "והוא חבר אלו המאמרים בפתחתו... ותפש".

וכן ראיתי גם כן מקצת החכמים שפירשו דברי הר"ם ז"ל כפי מה שיראה בעיניהם, ונמצא אתנו מהרב ר' מנחם ז"ל מספר זמנים במקצת הספר שהוא לא בכלל אינו נמצא הוא לנו.⁵⁷

ומאשר כל אלו הספרים היו עמוקים מאד⁵⁸ אצלנו, ובעונותינו רבו כמו רבו עלינו טרדות הזמן ואין לנו פנאי לדרוש [...] בחכמת התלמוד, אמרתי בלבי עת לעשות לה' לחבר ספר אחד לעצמי שיהיה לי כדמות מזכרת שלא אשכח מה שלמדוני רבותי בילדותי, ורצוני לחבר הפסקים משתא סדרי ומן הירושלמי ותוספתא וספרא וספרי במקום אחד כדי שאמצא אותם בקלות.

ומצד כי ראיתי פסקי הרי"ף והר"ם ז"ל שנתפשטו בכל גבולי ישראל המפורזים בארצות ואיים, ולפי מה שנראה לי יש בדברים הכתובים לתמוה בספרי אלו הפוסקים שזכרנו: האחד בספר הרי"ף ז"ל, שהוא חבר הפסקים בסדר המסכיות, והנה יש בזה לאות גדול למי שירצה לראות פסק אחד ובאור מצוה אחת בספר הרי"ף ז"ל, כמו שאומר לך דרך משל: מצות תפלה, הלכות זאת המצוה מפורזים בתלמוד כמו שתמצא ביאורי מצוה זאת במסכת ברכות ובמסכת שבת ובמסכת עירובין ובמסכת מגלה, והנה יש בזה לאות למי שירצה לידע ביאור המצוה זאת מתפלה שיצטרך לו שיקרא באלו המסכיות שזכרתי. ולזה תמצא שהרי"ף ז"ל מביא במסכת ברכות הלכות שהם כתובות במקום אחר, שאומר: גרסינן במסכתא פלונית ...⁵⁹ ... הוא מביא ההלכה ההיא במסכתא אחרת. כמו שהוא בברכת הירח שהוא מביאה במסכת ברכות⁶⁰ ובמסכת סנהדרין פרק היו בודקין. וכל זה נראה לי שהן שגיאות הסופר. ולהציל עצמנו מאלו השגיאות לא רצינו לעשות חבור זה כסדר המסכיות. ולמען ימצאו פסקי התלמוד כלם בקלות אצלנו רצינו ללכת בעקבות הר"ם ז"ל ובשטתו לבאר כל דיני מצוה בפני עצמה.

ומצד שראינו העלם ודבר סתום גם כן בספרי הר"ם ז"ל, שהוא כתב כל ההלכות בדברים סתומים לא זכר שם אומרים ולא באיזה מקום הם ממקומות התלמוד ולא ביאר שום טעם ולא שום ראיה ממקרא ומשנה. ואני תמה על זה, כי הנה ראינו שחכמינו ז"ל מאד הזהירו לומר דבר בשם אומרו, כדתניא⁶¹: שכח ולא הזכיר שמו בתחלה יחזור ויזכיר שמו בסוף, שכל⁶² האומר

⁵⁷ מעיון ראשוני בכה"י עולה שרבינו מצטט מספר המנוחה גם בספר אהבה (כגון: הלכות תפילה פרק א), ולפי זה כוונתו כאן שבספר זמנים יש לפניו רק חלק מספר המנוחה, וכפי שנמצא לפנינו מספר המנוחה!

⁵⁸ אצל נויבאוואר: "מאז", אך אנו קראנו "מאד". ונראה שכוונת רבינו לתלמוד ולחיבורי הגאונים, השווה: הקדמת הרמב"ם למשנה תורה, הלכה לט: ובזמן הזה וכו'.

⁵⁹ בקצה העליון של המלה "פלונית" יש סימן, ובשולי הדף ישנה תוספת (הנראית כשניים או שלושה משפטים) הכתובה בכתב קטן ומטושטש שלא הצלחנו לקוראו, ונראה שזו השלמה ולפיכך סימנו שלוש נקודות.

⁶⁰ רי"ף, ברכות, רמז קי.

⁶¹ לשון פתיחה זו: "כדתניא", נוקט רבינו למובאות (ובחלק מהמקרים איננה תחילת הציטוט) ולאחריה מתחיל הציטוט. אמנם את תחילת הציטוט: "שכח...בסוף" לא מצאנוהו במקורות התנאיים או האמוראיים, אלא רק ברש"י חולין קד, ב, ד"ה כל האומר: "והתנא שכח ולא הזכיר שמו בתחילה וחזר

דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, שנא': 'ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי'. ואמרינן⁶³: דר' יוחנן איקפד על ר' אליעזר דאמר מילתא בי מדרשא ולא אמרה משמיה דרבי יוחנן. ואמרינן התם: ר' יוחנן למה איקפד, פי' למה היה כועס על שלא הזכיר שמו בבית המדרש, דאמר רב יהודה אמר ר' שמואל: מה דכתי' 'אגורה באוהליך עולמים'⁶⁴? וכי אפשר לו לאדם לגור בשני עולמים? אלא זה שאמר דוד המלך ע"ה יהי רצון שיאמרו דבר שמועה מפיו בעולם הזה, כדאמר ר' יוחנן משום רבי שמעון בן יהוידע: כל חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה, שפתותיו דובכות בקבר שנ': 'דובב שפתי ישנים'⁶⁵, וזה אמרו ז"ל⁶⁶: אין עושים נפשות, פי' ציונים על קברי הצדיקים, דבריהן הן זכרונן.

ומפני אלו ההלכות שהבאתי נראה לי כי על זה שגו הסופרים שכתבו ספרי הר"ם ז"ל כאשר כתבו דבריו כענין סתום וכל מאמריו הם כדברי הספר החתום⁶⁷, וכן אני אומר על המחברים שבאו אחרי הרב ז"ל שכתבו לשוננו בספריהם ואמרו: "כן הוא לשון הר"ם ז"ל", כי יש לתמוה עליהם למה תלו המאמרים הכתובים בתלמוד על שם הר"ם ז"ל, ועוד למה יבואו לכתבם שנית אלו האחרונים במה שכתב הר"ם ז"ל. והנה יש אצלי זה הענין כדמות התגדרות והתפארות. ואלו שמתפארים שמפרשים דברי הר"ם ז"ל ואומרים: כתב הר"ם ז"ל, וכותבים לשוננו⁶⁸ ואחר כך אומרים: זה הוציא מהלכה אחת⁶⁹. כל זה יתור דברים, כי מבואר הוא שרוב מה שכתב הר"ם ז"ל הוא בתלמוד.

ולזה אלו הדרכים הם עמוקים מאד בעיני ולמה אהיה מלזה⁷⁰ הסופרים לכתוב מה שכתוב בספריהם ז"ל, שאני יודע בביאור שלם שהוא בתלמוד, וכשאכתוב דעת הר"ם ז"ל ואחר אכתוב

והזכיר שמו", וכלשון רבינו כתב רע"ב בפירושו למשנה חולין ח, א, ד"ה אמר ר' יוסי: "ומפני ששכח ולא הזכיר שמו בתחלה הזכיר שמו בסוף".

⁶² אבות ו, ו; מגילה טו, א.

⁶³ יבמות צו, ב; סנהדרין צ, ב. ישנם חילופי גירסאות בין הנוסח של רבינו לנוסח בדפוסים לפנינו, ולשינויי הנוסחאות ראה: תלמוד בבלי עם שנויי נוסחאות, מסכת יבמות צו, ב, מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשמ"ט, ח"ג, עמ' תח-תט.

⁶⁴ תהילים סא, ה.

⁶⁵ שיר השירים ז, י.

⁶⁶ ירושלמי שקלים ב, ה.

⁶⁷ ע"פ ישעיהו כט, יא.

⁶⁸ **דף 1ב טור א.**

⁶⁹ נראה שבדברי רבינו יש הדים לפולמוס עם חיבורים וסגנונות פרשניים שנוצרו בפרובנס סביב ספרי הרמב"ם.

⁷⁰ כלומר: מאלו.

לשון ההלכה יהיה כפל דברים ללא תועלת. לזה הסכמתי בעצמי לברור דרך נקל ונאות בביאור כל הפסקים, ורצוני ללכת בשטת הרי"ף ז"ל בענין אחד, והוא לזכור שם התנאים והאמוראים ומקום הפסק ההוא באיזה מקום מהתלמוד, להביא שם המסכתא והפרק⁷¹, ופסקים שנתבארו מצד הירושלמי והתוספתא אזכיר גם כן: זהו ירושלמי או תוספתא, או משאר המדרשים כמו: ספרא, וספרי, ומכילתא, ורבה, ומדרש חזיתא, ופסיקתא. בכלם אבאר בע"ה מקומו. ובענין אחר רצוני ללכת אחר שטת הר"ם ז"ל, לבאר כל דיני מצוה בפני עצמה, כמו שאומר לך על דרך משל, כאשר ארצה לבאר מצות תפלה אקבץ במקום אחד כל מה שבארו החכמים ז"ל בספרי ובמכילתא ובכולא תלמודא בבלי וירושלמי ותוספתא דיני זאת המצוה בשלמות. ובה החבור אבאר מה שלא (הביא) [ביאר]⁷² מזו, מצוה עשה או לא תעשה, כמו שכתב הר"ם ז"ל. והר"ם ז"ל לא הזכיר שם המסכתא שבה מבוארת המצוה. ולזה בזה החבור אזכור שם המצוה מצות עשה או לא תעשה כמו שעשה הר"ם ז"ל, ואזכור שם המסכתא ושם התנא והאמורא כמו שעשה הרי"ף ז"ל.

ומצד שראיתי קצת מהמחברים שהאחד חבר באיסור והיתר בלבד, והאחר ביאר במצות אחרות כמו מצות המועדים וכתב שחיטה ומילה כמו שעשה הרב בעל העיטור ז"ל, ופוסק שחבר בברכות, זולת הר"ם ז"ל שחבר המצות התלויות בדעות ובאמונות ובתקון המדות ובמצות שהם הלכה למשיחא, מכל זה לא השמיט דבר, וזה הענין נאות בעיני כי הלמוד בכל המצות הוא מצוה אצלנו אעפ"י שאין אנו יכולין לקיים המצות ההם בזמן הזה, כמו שדרשו ז"ל⁷³: כל העוסק במצות⁷⁴ חטאת כאלו הקריב חטאת וכל העוסק בפרשת עולה כאלו הקריב עולה. לכן הסכמנו בעצמנו לבאר המצות שהם תלויות בדעות ומצות שהם תלויות בתקון המדות ומצות שהם תלויות במאמרים ובמעשים, בין שיהיו נוהגות בארץ ובחוצה לארץ, בין בפני הבית בין שלא בפני הבית, כדי שלא יהיה חבורנו זה חסר שלא יהיה שום פסק ודין נשמט ממנו. ורציתי לחלק המצות וההלכות בדרך שחלקם הר"ם ז"ל ליי"ד ספרים, מצד שספריו נתפשטו בכל ישראל, לזה לא רצינו לשנות ממטבע שהוא תקן בסדור ההוא אעפ"י שיש לי ספק מה במנין מצותיו כמו

⁷¹ אכן, לאורך כה"י בשוליים בצד המקור המצוטט בפנים ישנם ציונים רבים למסכת ולפרק. אולם אלו אינם מקיפים את כל המקורות. ושמה המעתיק הוציאם ואולי אף השמיט חלק מהציונים, או שרבינו לא ציין לכל המקורות למרות דבריו כאן, אלא רק לסוגיות המרכזיות, כדרך שמציין בעל ספר הבתים.

⁷² הסופר כתב תחילה "הביא" וסימן מעליה נקודות כסימון מחיקה, ותיקן בצד השורה: "ביאר", והכוונה: מה שלא ביאר הרי"ף.

⁷³ מנחות קי, א.

⁷⁴ לפנינו בגמרא הגירסה: "בתורת".

שאבאר אם יעזרני היכול⁷⁵ בספר אחר שאחבר במנין המצות בקצור, אחר השלימי זה החבור הגדול.

והיתה אלי זאת ההערה בשנת ל"ה משנותי שנת מאה וארבעים מאלף חמישי ליצירה⁷⁶, עשיתי סימן על זה: 'ה'ק'ה'ל חקה⁷⁷ אחת לכם ולגר הגר אתכם חקת עולם לדורותיכם⁷⁸, וזה החבור הוא מבאר תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם. מצד שבזה החבור לא יהיה כי אם הדבר המזוקק והפסק האמיתי בלי שום חולק ולזה קראתי שם זה הספר 'מזוקק שבעתים' כמו שדרשו ז"ל⁷⁹: אין שבעתים אלא תורה⁸⁰, שנ': 'אמרות ה' אמרות טהורות וגו' מזוקק שבעתים'. ומצד כי בזה החבור ימצא כל ענין מצות התורה הנקראת 'שבעתים' בזקוק גדול לכך קראתי 'מזוקק שבעתים'.

כי כאשר אתחיל לבאר מצוה אחת, אני אעיין מקומה באיזה מקום היא בתלמוד ואם משנה או ברייתא, ואביא לשון המשנה או הברייתא, ואם לא יהיה בזה מחלוקת לא בגמרא ולא מצד הפוסקי' אביא אותה בלשון התלמוד, ולא אזכיר בזה: "וכן הלכה" מצד שלא מצאתי בה מחלוקת. ובמצוה שאמצא בביאורי' מחלוקת בין התנאים ובין האמוראים אזכיר המחלוקת ואבאר הלכה כפלוגי כמו שמבאר הטעם בגמרא ולא אזכיר כי אם טעם מי שהלכה כמותו. דמיון זה: כשאביא משנה שיש בה מחלוקת בית שמאי וב"ה אבאר טעם ב"ה מפני שההלכה כמותם, ולא אזכיר: כן פסק הרי"ף, או אחד משאר הפוסקים; מצד כי גלוי לכל (מי) שההלכה כאותו⁸¹ התנא לפי הכללים המבוארים בתלמוד: ב"ש במקום ב"ה אינה משנה⁸². או אביי ורבא הלכה כרבא בר מיע"ל קג"ס.

ובשאר ההלכות שאמצא שיהיה מחלוקת בין הפוסקים, דמיון זה: כאשר יש בהלכה אחת בין שני תנאים או שני אמוראים ופוסק אחד כמו הרי"ף פסק כתנא אחד, ופוסק אחר כגון הרי"ם ז"ל פוסק

⁷⁵ כלומר: הקב"ה - הכל יכול.

⁷⁶ כלומר: שנת ה' ק"מ, היא שנת 1380 למנינם.

⁷⁷ דף 11 טור ב.

⁷⁸ במדבר טו, טו.

⁷⁹ מכילתא דרבי ישמעאל משפטים, פרשה יג ד"ה שנים ישלם, מהד' האראוויטץ - רבין, ירושלים תש"ד, עמ' 296.

⁸⁰ לפנינו במכילתא: "דברי תורה".

⁸¹ תחילה כתב "כמותו" ושוב תיקן ושינה את האות "מ" לאות "א". נראה שהסופר בטעות הדמות כתב תחילה: "מי שהלכה כמותו", כפי שכתב כמה שורות לעיל: "ולא אזכיר כי אם טעם מי שהלכה כמותו", וחזר ותיקן: "כאותו", ושכח לסמן למחוק את המלה "מי", ולפיכך הקפנוה בסוגריים עגולות.

⁸² ביצה יא, ב.

כדברי תנא אחר, או יש מחלוקת בין שאר הפוסקים כמו הראב"ד ז"ל והרב בעל המאור ז"ל, אז אכתוב דעות הפוסקים ואכריע לפי סברתי מי שהוא מסכים לדעת ההלכה. ובמה שאני רואה שהר"ם מביא פסק אחד והפסק הוא מצד שהוא נמשך לדעת גאון אחר קודם לו אזכיר: כן כתב הגאון ההוא, כי דעתי היא לכבד הקדמונים ולתת העטרה למחבר הראשון, ולומר דבר בשם אמרו בתחלה. ובמה שהר"ם ז"ל כותב מדעתו כפי סברתו בהלכה אחת ואיני מוצא הפסק ההוא מבואר בתלמוד, אבאר לך: זה דעת הר"ם ז"ל. ולא תטריח דעתך לבקשו בתלמוד כי בודאי לא תמצאנו.

ואני חושב כי אולי יש זמן רב שכזה החבור נעשה מימי קדם אמנם עתה מצד אורך הגלות נאבד ממנו, ועם כל זה מאחר שאינו נמצא בידינו היום ורבים מקנאים באומתנו אינם רוצים להשאיל ספרים לאחרים כדי שלא ידעו הפוסקים והדיינים והם מתפארים עצמם במה שעשו הקדמונים ז"ל.⁸³ ובעונותי חולי השכחה גובר עלי לרוב טרדת הזמן אשר הנידוני מאהל העיון, כי לבשו שמינן] קדרות בשנת אב"ל⁸⁴ לפרט⁸⁵ משנת מאה עד אלף חמשי ליצירה, ניטל מעלי עטרת ראשי בהלקח מאתי אדני אבי נ"ע ונאסף אל עמיו, ומהיום ההוא והלאה רבו אנחותי וחלשו כחותי ואין לי פנאי להבין בסתרי התלמוד, לזה הסכמתי בלבי לעשות מזכרת ממה שלמדוני רבותי מהפוסקים הכתובים בכל התלמוד, כדי שאמצא אותם בקלות.

וא-ל-א-להים יודע כי לא להתגדל עשיתי זה ולא ליטול לי עטרה⁸⁶ להיות לי שם כשם הגדולים אשר בארץ⁸⁷, כי ידעתי ערכי וחסרוני ולא בינת אדם לי ולא דעת קדושים אדע⁸⁸ אמנם [...]

⁸³ תופעה חברתית היסטורית מפליאה זו עליה מעיד רבינו, זוקקת ביאור.

⁸⁴ נקוד מעל המלה, להדגשת הסימן. לסימן דומה שגם מעליו ניקד הסופר, ראה: סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, מהד' ש' ז' הבלין - א' שושנה, תשנ"ב, עמ' 135, הערה 761.

⁸⁵ כלומר: לפרט יצירה.

⁸⁶ ראה: זוסמן, שני קונטרסים, הערה 9, שציין לדברי הנצי"ב בהקדמתו לפירושו לשאלות (פתח העמק, עמ' ה) המזכיר פירוש של ר' יוסף ב"ר שאול לשאלות שהיה לפניו, וכפי הנראה זהו פירוש של רבינו. סמך נוסף לדבר הוא העיקרון אותו מדגיש רבינו שם כדרך שמדגיש כאן 'לאמר דבר בשם אומרו' וכן שימושי הלשון הדומים (והדגשנום להלן): "...וגם אזכור מעט משאר המפרשים ואכתוב שם אומרו, וזכרתי זה שלא יאמר אדם שאני גונב דבריהם, ואל יחשוב אדם שאני עשיתי זה להתפאר וליטול עטרה לעצמי חלילה וחס, כי אני לשם שמים נתכונתי והא-להים יודע..." על כן קדמתי אני התלמיד בראותי כי הלכות אלו מספר השאלות מפורזות בתלמוד, וילאה האדם לראות פירושם יותר מהלכות שכי' הר"ף כי הוא כתב כל הלכות במסכת בפני עצמה ומעט הזכיר ממסכתות אחרות, וכשזכר אותם כתב: גרסינן במסכת פלונית..."

⁸⁷ דברי הימים א' יז, ח.

⁸⁸ משלי ל, ב-ג. הבאת הפסוק כחלק מלשון ענוה מופיעה אצל חכמים נוספים מפרובנס, ראה: ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, מהד' ש' אסף, תרצ"ה, דפוס צילום: ירושלים תשמ"ח, עמ' 9: "...ולא בינת אדם לי ולא למדתי חכמה ודעת קדושים ומזמה, אבל בטחתי באלהי שירוני ויעזרני ודרך

לאמרם ז"ל⁸⁹: כל מעשיך יהיו לשם שמים. והנה בשמים עדי ושהדי במרומים כי אין רצוני לעשות [...] כי אם למען לא אשכח⁹⁰ מה שלמדוני רבותי, כאשר (ה)הוריתי(?)⁹¹ זה פעמים רבות בזאת הפתיחה. ואחרי זאת ההקדמה אומר כי רצוני בזה לבאר תחלה כונת המצו(ת)[ה] וסודה⁹² [כפ]י⁹³ מה שלמדוני רבותי, ואחר כך אבאר הפסק הנגלה מהמצוה, ואבאר תחלה פסוק אחד מנביאים וכתובים שנראה בעיני שרומז לכוונת המצוה.

ומה-ל החונן לאדם דעות

יעזרני וישמרני משגיאה ותועה

ויזכני להגות בתורתו התמימה

ויראני נפלאות

ויבנה הר ציון והאריאל

י'ובא לציון גואל⁹⁴,

וישיב שכינתו בישראל

ונזכה לקיים כל מצותיו בארץ הקדושה והטהורה

וכל העמים יעבדוהו בשפה ברורה

כמו שאמר הנביא: 'אז אהפוך כל (ה)עמים...⁹⁵ לקרא כלם בשם ה' לעבדו שכס אחד'⁹⁶. במהרה בימינו יתקיים זה היעוד אמן.

תבונות יודיעני...בו בטחתי ונעזרתי לא אמעד...והוא יצילני מכל שגיאה". והשווה: תשובות הגאונים החדשות, מהד' שמחה עמנואל (מכון אופק), ירושלים תשנ"ה, סימן לז, עמ' 42: "...ואני אומ' כמי שאמר 'כי בער אנכי מאיש ולא (בינה) [בינת] אדם לי ולא למדתי חכמה ודעת קדושים אדע, וכמעט שהדיחוני בחכמתם חכמי ספרד זכורים לטוב, נשאני לבי לכתוב דעתי בפירוש השמועות הללו".

⁸⁹ משנה אבות ב, יב.

⁹⁰ דף 11 טור ג.

⁹¹ המלה קשה לקריאה בכה"י, ואפשר שהאות "ה" נכפלה בטעות.

⁹² שתי האותיות האחרונות קשות לקריאה בכה"י, ואפשר שיש לקרוא "ופי" מלשון ופירושן, והאותיות האחרונות צ"ע, או שהן טעות סופר.

⁹³ בכה"י ישנה האות "כ" ואחריה נראה כאות "י" ושמה נשמטה האות "פ" וכך השלמנו. לחילופין אפשר שזהו מתג וכתוב: "כי", או פליטת קולמוס ויש לקרוא "כמה", והכל חוזר למשמעות אחת.

⁹⁴ ישעיהו נט, כ.

⁹⁵ האות "ה" אינה בלשון הפסוק, ונראה שנוספה בשיגרת לשון. המילים "שפה ברורה" חסרות מן הפסוק, ושמה השמיטן כיוון שהשתמש בהן בשורה הקודמת.

⁹⁶ צפניה ג, ט.

ג. קטעים מלוקטים מספר 'מזוקק שבעתים'

1. בלעדיותו של כתב היד

כפי שצינו לעיל במבוא ישנו כ"י נוסף אותו יחסו חוקרים שונים כספר 'מזוקק שבעתים', והוא כ"י פריס מס' 357. כאמור, כל ההתייחסויות והמובאות של החוקרים⁹⁷ עד כה היו לכ"י זה. קטע מכ"י זה העוסק בהלכות קדוש והוא המקביל של פרק כט מהלכות שבת ב'משנה תורה' פורסם בשני חלקים: החלק הראשון, בתוך: ספר 'מאורות הראשונים', ירושלים תשס"ב, עמ' מד. החלק השני, בתוך: ספר זיכרון נר חיים (לזכרו... חיים אריה דויטש), בני ברק תשנ"ט, עמ' יג.

אמנם כפי הנראה כ"י פריס אינו ספר 'מזוקק שבעתים', אלא יש בו קטעים המלוקטים או מקבילים לאלו שבספר 'מזוקק שבעתים'⁹⁸. על מנת להדגים את ההבדל בין שני כתבי היד אנו מציגים מתוך כה"י שלנו חלק של הקטע המקביל לקטעים שפורסמו (בספרים המצויינים לעיל) מתוך כ"י פריס. המשווה בין הקטעים יבחין על נקלה בהבדלים. כה"י שלנו בנוי בהקבלה מלאה ורציפה לסדר ההלכות בתוך פרק כט של הלכות שבת ב'משנה תורה'. לעומת זאת, בכ"י פריס נעשו שינויים בולטים בסדר הפסקאות, עד כדי הוצאת משפטים מהקשרם. כמו כן, נוספו בו תוספות שונות, נעשו תיקוני נוסח של ציטוטים ולעיתים אף הושמטו ההכרעות של רבינו. על כמה דוגמאות בולטות ציינו בהערותינו על אתר.

הקטע המוצג להלן מהווה דוגמא אופיינית לדרך סידורו של רבינו את ספרו, כפי שכתב בהקדמה לספרו. את דבריו הוא בונה בהקבלה לסדר ההלכות ברמב"ם. רובו של הפרק בנוי משילוב של קטעים מהתלמוד, מובאות מהרי"ף וציטוטים מלשון הרמב"ם. לעת עתה נעיר על כמה מאפיינים בולטים המתבלטים כבר בדוגמא שלפנינו: א. נראה שרבינו מאמץ את פסיקתו של הרמב"ם, ושם לו אותה ליסוד בכפוף גם למסורות פסיקה שבפרובנס. ב. רבינו שואב דעות מתוך ספר הבתים של ר' דוד כוכבי, ומצטט את המובאות בלשון ספר הבתים⁹⁹ (נדגיש שגם את ההלכות בשם ריא"ג הוא מעתיק מספר הבתים). מאידך, הוא לא מציין אליו, אלא לבעלי הדעות עצמן. זאת בהתאם לעקרון אותו קבע והסביר בהקדמה לספרו - לציין לבעל הדעה הראשונית. זאת ועוד, אפילו בדעות אותן מזכיר בספר הבתים בשם "יש מי שאומר" נוקט רבינו באותה לשון, אך לא מזכיר את ספר הבתים. בנוסף, נראה שרבינו

⁹⁷ למעט י. מ. תא שמע, כמצויין לעיל הערה 2.

⁹⁸ נקטנו לשון זהירה הואיל וטרם ערכנו השוואה שיטתית מקיפה בין שני כתבי היד, אבל כמעט שאין ספק בטענה זו. לאור האמור, מכאן ואילך לענ"ד יש להימנע מלהתייחס אל כ"י פריס כספר 'מזוקק שבעתים'. היחס המדויק בין שני כתבי היד יובהר רק לאחר בחינה משווה כוללת שלהם.

⁹⁹ ישנם שינויי נוסח קלים בלבד מהנוסח הנדפס לפנינו: ר' דוד כוכבי, ספר הבתים, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשל"ח, שערי הקדוש והשביתה, שער הראשון, עמ' ריו-רכ. כל ההפניות להלן לספר הבתים ללא ציון הן למהדורה זו.

איננו מייחס להכרעותינו של ספר הבתים משקל, שכן הוא משמיט את הכרעותינו. לשון אחר, ספר הבתים משמש לו מקור אנציקלופדי, אך בלאו דווקא סמכות הלכתית. ג. ביטוי נוסף וייחודי לשיטת רבינו להביא "דבר בשם אומרו" נמצא בצטטו מאמרים תלמודיים. במקרים בהם חכם מוסר מימרא בשם חכם אחר, כגון: אמר פלוני אמר פלוני - רבינו בצטטו את הגמרא מזכיר רק את שם בעל המאמר הראשוני, ומייחס לו ישירות את המאמר!

להלן נציג את הקטע מתוך כה"י שלנו. כל הפניה לרמב"ם ללא ציון היא להלכות שבת פרק כט.

הלכות שבת פרק כט¹⁰⁰

מצות¹⁰¹ עשה מן התורה לקדש את¹⁰² יום השבת¹⁰³ שנא' זכור את יום השבת. ות"ר¹⁰⁴: זכור את יום השבת לקדשו זכרו על היין בכניסתו, אין לי אלא בלילה, ביום מניין? ת"ל 'זכור את יום'. וצריך לזכרו בקדוש על היין, וזהו נוסח הקדוש שאומרים בלילה: בא"י אמ"ה אקב"ו ורצה בנו וכו' בא"י מקדש השבת. וביום מאי מברך? אמ' רב יהודה, בורא פרי הגפן¹⁰⁵. וביציאתו מבדיל, וזהו נוסח ההבדלה: בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול וכו'. פי', האי דתני ביום מניין אינו אלא אסמכתא בעלמא¹⁰⁶, דביום אין טעון קדוש אלא מדרבנן, דאי הוי מן התורה לא סגי בבורא פרי הגפן¹⁰⁷, שהרי ברכה זו ברכת הנהנין ולא מעין קדוש, אלא קדושא דאורייתא בלילה וביום מדרבנן ולפיכ' די בברכת בורא פרי הגפן¹⁰⁸. ומצוה¹⁰⁹ מן המובחר

¹⁰⁰ דף 276 טור ג.

¹⁰¹ הציטוט הפותח: "מצות... השבת" הוא לשון הרמב"ם בהלכה א בשינויים קלים כמפורט בהערות להלן.

¹⁰² בכ"י תימניים של נוסח הלכה זו ברמב"ם לא מופיעה המלה "את", וכן השמיטה בספר הבתים.

¹⁰³ לפנינו הנוסח ברמב"ם: "...יום השבת בדברים". ואפשר שרבינו דילג בכוונה הואיל ואין זה עיקר הנושא בו הוא דן. והשווה: בה"ג, ריש הלכות קדוש והבדלה, מהד' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, ח"א, עמ' 58; שאילתות פרשת יתרו (העמק שאלה, סימן נד; מהד' מירסקי, סימן ס), שאף הם כתבו "לקדושי" ולא הזכירו "לקדש... בדברים".

¹⁰⁴ פסחים קו, א. רבינו מביא את הברייתא כמסקנת הגמרא שם: "הכי קאמר וכו'".

¹⁰⁵ פסחים קו, א.

¹⁰⁶ ראה: בה"ג, ריש הלכות קדוש והבדלה, מהד' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, ח"א, עמ' 58.

¹⁰⁷ כעין זה, השווה: השגות הראב"ד, הלכות שבת, כט, י. וראה: מאירי, פסחים, קו, ב, מהד' קליין, תשכ"ו, עמ' רכה.

¹⁰⁸ בכ"י פריס שינה העורך והסמיק את הביאור מיד לאחר הגמרא המובאת בפתיחה, והוסיף: "וצריך לומר אפילו בחול, כל זמן שהוא שותה צריך לומר בורא פרי הגפן".

¹⁰⁹ הפיסקה: "ומצוה... בידו", כולה העתקת לשון ספר הבתים, עמ' ריח-ריט.

לקדש ולאכול בלילי שבת לאור הנר, ואם אחר שקדש כבה נרו הולך למקום שיש בו נר וחוזר ומקדש שם וקובע סעודתו. כתב רב אחא, שאם אינו יכול¹¹⁰ לעמוד בבית שיש בו נר, כגון [שיש]¹¹¹ שם הבל מרובה, יוצא ומקדש חוץ לאותו בית, הואיל ויכול לראות¹¹² הנר, אעפ"י שמצוה מן המובחר לעמוד במקום הנר בשעה שמקדש¹¹³. ויש מי שאמ' שאם אין לו נר, שמקדש לאור הלבנה, או מקדש ואוכל בביתו אעפ"י שאין לו נר, או מקדש לאור הכוכבים¹¹⁴, שאין מבטלין קדוש וסעודת שבת¹¹⁵ שהיא מצוה מפני הנר, וכן כתב רבינ' האי גאון ז"ל, שמי שירצה לקדש בלא נר הרשות בידו¹¹⁶. בעא מיניה רבא מרב נחמן בר יצחק, מי שלא קדש בערב שבת מהו שיקדש כל היום כלו? אמר ליה, מדאמרי בני ר' חייא: מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל כל השבת כולה, הכא נמי מי שלא קדש בערב שבת מקדש כל היום כלו¹¹⁷. ומי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל עד יום רביעי¹¹⁸. אמ' רב יעקב בר אידי¹¹⁹ אבל אינו מברך על האור מאורי האש אלא בליל מוצאי שבת בלבד. אסור לשתות יין קודם שיבדיל אבל מים מותר¹²⁰. כדאמרי, רבנן דבי רב אשי לא קפדי אמיא¹²¹. אמ' רבא הלכתא

¹¹⁰ בספר הבתים: "לאכול ולעמוד".

¹¹¹ המלה "כגון" מסיימת את הטור והמלה "שם" פותחת את הטור החדש (דף 77א טור א), ונראה שהסופר דילג על המלה בטעות בהעתקתו, והשלמנו ע"פ ספר הבתים.

¹¹² בספר הבתים נוסף: "את".

¹¹³ מובא ברי"צ גיאת, הלכות קדוש, מכון חתם סופר, ירושלים תשנ"ח, עמ' יד. ברי"צ גיאת לא כתב מי בעל דעה זו, אלא רק: "והכי אמר גאון". אבל ר' דוד כוכבי כתב: "כתב רב אחא גאון". אבל ראה שם ברי"צ גיאת תחילת לשונו: "ואי לא אפשר כגון דאתא הבלא ליתבי בההוא דוכתא וליקדיש כי היכי דקאמר לענין סוכה (סוכה כו, א) רב שרא ליה לרב אחא ברדלא למגנא לבר ממטלטלא משום סירחא [ואי נמי הכי] לגבי נר של שבת...". ושמא בשל המובאה מהגמרא משם רב אחא נשתרבב אצל ר' דוד: "כתב רב אחא גאון".

¹¹⁴ המלים: "לו נר, או מקדש לאור הכוכבים" חסרות בספר הבתים, והמהדיר שם השלים מדעתו, ומהעתקת רבינו, זכינו להשיב אבדה לבעליה, ויש להשלים כמובא כאן, ולפנינו דוגמא נוספת לחשיבות החיבור.

¹¹⁵ בספר הבתים לפנינו: "שבה", ונראה שהיא טעות דפוס.

¹¹⁶ ראה: רי"צ גיאת הנ"ל הערה 113, וכן ספר העיתים סי' קמה.

¹¹⁷ פסחים קה, א.

¹¹⁸ על פי פסחים קו, א; רמב"ם הלכה ד.

¹¹⁹ ע"פ פסחים קו, א, אך רבינו המשך ונקט ע"פ לשון הרמב"ם הלכה ד: "אבל אינו מברך על האור אלא בליל מוצאי שבת בלבד".

¹²⁰ השווה רמב"ם הלכה ה.

¹²¹ פסחים קה, א.

טעם מקדש טעם מבדיל¹²². מי¹²³ ששכח וברך המוציא קודם שיקדש ועד שלא טעם כלום נזכר¹²⁴, יש מי שכתב¹²⁵ שיקדש קודם שיאכל ואין הקדוש הפסק בין ברכת המוציא ואכילה כיון שאסור¹²⁶ לו לטעום כלום קודם שיקדש, הקדוש ג"כ צורך אכילה¹²⁷ הוא. ויש מי שאמר כיון שדעת הרי"ף ז"ל שהקדוש הוא הפסק בסעודה¹²⁸ הרי הוא הפסק¹²⁹ לברכת המוציא וצריך שיאכל קודם שיקדש כדי שלא תהא¹³⁰ ברכתו לבטלה, ולדעת הרי"ף ז"ל צריך לחזור ולברך המוציא כיון שהקדוש הוא הפסק בסעודה¹³¹. ויש מי שכתב שכיון שבירך המוציא יכול הוא לקדש על הפת¹³². אמ' רבא המקדש אם טעם מלא לוגמיו יצא ואם לאו לא יצא¹³³. אמ' ר' חייא בר אבא, אנשי כנסת הגדולה תקנו לישראל קדושות והבדלו¹³⁴ והם אמרו המבדיל בתפילה צריך שיבדיל על הכוס¹³⁵. אמ' ליה רבינא לרבא, הלכה מאי? אמ' ליה, כקדושא מה קדושא אע"ג דמקדש בתפלה מקדש על הכוס, הכא נמי אע"ג דמבדיל בתפלה מבדיל על הכוס¹³⁶. ומאחר שהבדיל בתפלה מותר לו לעשות מלאכה אעפ"י שלא הבדיל על הכוס¹³⁷,

¹²² פסחים קו, ב. וכן פסק הרמב"ם סוף הלכה ה. ובכ"י פריס המשיך והוסיף ביאור על הגמרא.

¹²³ הפיסקה: "מי ששכח... על הפת", היא העתקת לשון ספר הבתים, עמ' ריז; מלבד הדעה עליה ציינו להלן הערה 125. לפנינו דוגמא לשיטת רבינו המעתיק מספר הבתים דעות שלא נתפרשו שמות בעליהם ואינו מציין ששאבן מספר הבתים. וכן נהג גם להלן בהביאו את החולקים בדיון שתיה משקדש היום קודם קדוש הלילה.

¹²⁴ הראשונים דנו בעקבות סוגית הגמרא פסחים קה, ב - קו, א בדיון מי שנטל ידיו קודם קדוש, אולם הבעיה שלפנינו שונה, והיא: מי שכבר בירך המוציא ונזכר שלא קידש. מעתה, צדדי הבעיה הם אלו: האם הקידוש נחשב הפסק בין הברכה לאכילה או לא הואיל והוא צורך האכילה? ואם הוא הפסק כיצד לנהוג, שהרי כיון שכבר בירך ברכת המוציא יש לחשוש לברכה לבטלה.

¹²⁵ דעה זו: "יש מי שכתב... אכילה הוא", הסוברת שהואיל והקדוש צורך סעודה איננו הפסק לא מוזכרת בספר הבתים, ורבינו הוסיפה, ולא מצאתי מי כתבה במפורש. וראה בעניין אחר, ספר האשכול, הלכות סעודה, דף כב ע"א, מהד' אלבק, ירושלים תשמ"ד, עמ' 57-58; וכן: רא"ש, פסחים, פרק עשירי סי' טז, בדיון נטל ידיו קודם שיקדש.

¹²⁶ ראה: רי"ף, פסחים, רמז תשסט.

¹²⁷ בספר הבתים: "הפסק בין סעודה לברכת המוציא".

¹²⁸ בספר הבתים: "יעשה".

¹²⁹ כמבואר ברי"ף בסוגית פורס מפה ומקדש, ראה: רי"ף, פסחים, רמז תשסט.

¹³⁰ השווה: השגות הראב"ד על בעל המאור (פסחים, כא, ב מדפי הרי"ף) אות ב בשם הגאונים, וכן רמב"ם הל' שבת כט, י. וראה: ר"ח, פסחים קו, ב ד"ה ואמר רב ברונא, וכן ברכות נא, ב ד"ה בית שמאי. אמנם בספר הבתים המשיך וכתב את דעתו שלו: "ואינו נראה כן וכו' ", אך רבינו השמיטו.

¹³¹ עירובין עט, ב.

¹³² ברכות לג, א.

¹³³ ברכות לג, ב בשינויי נוסח.

דאמ' רב אשי כי הוינן בי רב כהנא הוה אמרינן המבדיל בין קדש לחול ואפכיןן סלתי¹³⁵. פי', קסמים דקים. וכשמקדש בליל שבת מברך תחלה על היין ואחר כך מקדש¹³⁶. אמ' רב הנוטל¹³⁷ ידיו לא יקדש¹³⁸. פי', צריך לעשות קדוש תחלה ואחר כך נטילת ידים¹³⁹. וכתב הר"ם ז"ל¹⁴⁰: כיצד הוא עושה לוקח כוס שהוא מחזיק רביעית או יותר ומדיחו מבפנים ושוטפו מבחוץ וממלאהו¹⁴¹ ואוחזו בימינו ומגביהו מן הקרקע טפח או יתר ולא יסייע בשמאל ומברך על הגפן ואחר כך מקדש. זה ביאור לר"ם מהא דאמרינן: אמ' ר' יוחנן אנו אין לנו גבי ברכת המזון אלא ד' דברים והם הדחה שטיפה חי מלא¹⁴². והכי נמי אמרינן בקדוש, וכן שאר הדברים¹⁴³. להגביהו טפח: שנא' 'שאו ידיכם קדש וברכו את ה'¹⁴⁴. ומנהג פשוט לומ' תחלה ויכלו ואחר כך מברך על היין ומקדש¹⁴⁵.

¹³⁴ השווה רמב"ם הלכה ו: "ומאחר שיבדיל ויאמר המבדיל בין קודש לחול, מותר לו לעשות מלאכה אע"פ שלא הבדיל על הכוס", ורבינו שינה ונקט ע"פ לשון הגמרא: "שהבדיל בתפלה". ובכסף משנה כתב שלדעת הגאונים אם הבדיל בתפילה יכול לעשות מלאכה. אמנם הראשונים נחלקו האם כשלא הבדיל בתפלה מספיק שיאמר 'המבדיל בין קדש לחול' (רש"י), או שצריך לומר בשם ומלכות (- דעת הר"י), שבת, רמז תקסז; והר"ח שבת קנ, ב). אמנם רבינו לא פירט דין זה, אלא צירף את דין המבדיל בתפלה עם דין אמירת המבדיל בין קדש לחול, ונראה שמצדד בדעת רש"י.

¹³⁵ שבת קנ, ב. הגירסה: "ואפכיןן סלתי" - כך בר"ח, וי"ג: "וסלתינן סילתי", וראה דק"ס על אתר אות א. בכ"י פריס: "וסלתינן סילתינן, פי' קסמים דקים. נסחא אחרינא: ואפכיןן סלתי, פי' היו מהפכין הסלים".

¹³⁶ ע"פ לשון הרמב"ם הלכה ו.

¹³⁷ כך לפנינו הגירסה גם בדפוסים ובתוס' קו, ב ד"ה "הנוטל", אך הר"י ור"ח ועוד ראשונים גרסו: "נטל", וראה דק"ס על אתר.

¹³⁸ פסחים קו, ב.

¹³⁹ השווה: ספר הבתים, עמ' ריט: "מדברי הר"ם שמענו שאינו נוטל ידיו עד אחר קדוש, וכן כתבו קצת מן הגדולים שתיכף לנט"י סעודה. והר"ש כתב שזה לא נאמר אלא בכוס שלפני [ברכת] המזון, והראשון עיקר". וראה רמב"ם הלכה ו.

¹⁴⁰ הלכה ז.

¹⁴¹ ברמב"ם לפנינו: "וממלאהו יין", וכן ציטט בספר הבתים, עמ' ריט. וכן השלים בכ"י פריס.

¹⁴² ברכות נא, א.

¹⁴³ וכן ביאר המגיד משנה הלכה ז את דעת הרמב"ם.

¹⁴⁴ ברכות נא, א.

¹⁴⁵ ע"פ לשון הרמב"ם הלכה ז.

אמר שמואל אין קדוש אלא במקום סעודה¹⁴⁶. ופי' הר"ם ז"ל¹⁴⁷: לא יקדש בבית זה ויאכל בבית אחר אבל אם קדש בזוית זו אוכל בזוית שניה. ואמרי' התם¹⁴⁸: ולשמואל דאמר אין קדוש אלא במקום סעודה למה ליה לקדושי בבי כנשתא? לאפוקי אורחין ידי¹⁴⁹ חובתן דאכלו ושתו וגנו בבי כנשתא. א"ר¹⁵⁰ שמואל זימנן סגיאין הוה קאמינא קמי דרב, זמנן דחביבא ליה ריפתא הוה מקדש אריפתא. פי', שהיה אומר המוציא במקום ברכת היין ואחר כך היה מקדש¹⁵¹. וכתב הר"ם ז"ל¹⁵² ואעפ"י שמקדשין על הפת אין מבדילין אלא על הכוס. מדאמרינן¹⁵³: זימנא חדא איקלע אמימר לאתרין ולא הוה ליה חמרא ואייתנן ליה שיכרא ולא אבדיל ובת טוות - פי', לן בתענית - ואייתנא ליה למחר חמרא ואבדיל¹⁵⁴. כבר בארנו למעלה שהנוטל ידיו לא יקדש¹⁵⁵. ופי' הר"ם ז"ל לא יקדש על היין כיון שנטל ידיו אבל מקדש על הפת¹⁵⁶. משום דאמרינן: כל הנוטל ידיו לפירות הרי זה מגסי הרוח. וכתבו הרי"א ג'¹⁵⁷ והרב

¹⁴⁶ פסחים קא, א.

¹⁴⁷ לשון הרמב"ם הלכה ח. בספר הבתים, עמ' ריח, ציין שיש חולקים וסוברים שאפילו מפניה לפניה צריך לחזור ולקדש, וכתב: "ונראין דברי הר"מ", ואף רבינו הכריע כך, ולפיכך השמיט דעת החולקים. ובספר הבתים המשיך וחביא שם את דעת בעל ההשלמה בדיון אם קדש במקום אחד ודעתו לאכול בבית אחר, ובכ"י פריס העתיק את לשון ספר הבתים, והוסיף והרחיב, כדרכו, בהבאת דעות נוספות. וראה: השלמה, פסחים קו, ב, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' שג; והמהדיר שם הערה 11, נמשך כדרכו אחר כ"י פריס, אך בכה"י שלנו איננו מצטט את דעת בעל ההשלמה.

¹⁴⁸ פסחים קא, א. הביא רבינו דין זה בהקבלה לסיום דברי הרמב"ם הלכה ה.

¹⁴⁹ דף 77א טור ב.

¹⁵⁰ לפנינו בגמרא פסחים קו, ב: אמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא...זמנן וכו'. בכה"י מלה זו מסיימת שורה, והסופר משך את ראשה של האות "ר" ומעליה יש סימון מתג, ואפשר שהשמיט בטעות.

¹⁵¹ כדעת הרמב"ם הלכה ט, וכן פסק הרי"ף, פסחים, רמז תשעז.

¹⁵² הלכה ט. המלים "ואעפ"י...הפת" הן תוספת ביאור של רבינו.

¹⁵³ פסחים קז, א.

¹⁵⁴ ראה: רי"ף, פסחים, רמז תשעז, וכראית רבינו כתב הרי"ף, פסחים שם, ד"ה ובת טוות.

¹⁵⁵ בכ"י פריס: "וכתב הרב ז"ל: ונוטל ידיו אחר הקידוש, כמו שביארנו למעלה, הנוטל ידיו לפירות הרי זה מגסי הרוח", והקיצור, ועירוב הדברים גלוי. ולנוסח אצלינו בבאור דעת הרמב"ם, השווה: סדר רב עמרם גאון, מהד' דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, חלק ב, סי' יז, עמ' סז-סח: והכי אמר רב עמרם גאון: נטל ידיו לא יקדש על היין. מה טעם? יין אין צריך נטילת ידים כשלא נגע בבית הכסא, דקאמרינן: הנוטל ידיו לפירות אינו אלא מגסי הרוח. ופת היא דטעונה נטילת ידים, וכיון שנטל ידיו, עקר דעתו מן היין ושם לבו על הפת.

¹⁵⁶ על פי לשון הרמב"ם הלכה י.

¹⁵⁷ הלכות ריצ"ג, מכון חתם סופר, ירושלים תשנ"ח, הלכות קדוש, עמ' ח.

בעל השלמה ז"ל¹⁵⁸ אפי' נטל ידיו מקדש על היין אם ירצה. וכן מנהגנו¹⁵⁹. וכתב הרי"א ג' ז"ל¹⁶⁰ שלקדוש והבדלה צריך שיתן בו מים כדרך שאמרו בברכת המזון. והר"ם ז"ל לא ביאר זה. רב אשי איקלע למחזא, אמרי ליכריך לן מר קדושא רבא, אמ' להו מאי קדושא רבא? בריך בורא פרי הגפן ואגיד, חזיה לההוא סבא דהוה גחין ושתי, קרא אנפשיה: החכם עיניו בראשו¹⁶¹. יש מפרשין¹⁶² להכי קרי ליה קדושא רבה מפני שהוא נאמר בכל הקדושין שמקדש בין בשבת בין בי"ט מברך תחלה בורא פרי הגפן. ויש מפרשין להכי קרי ליה קדושא רבא הוא כנוי מצד שהוא זוטא לכך קורין אותו רבה. ואסור לו לאדם לטעום כלום קודם שיקדש¹⁶³, כדאמרינן גבי הבדלה אסור לאדם שיטעום כלום קודם שיבדיל, הכי נמי אמרי' גבי קדוש. וכתב הר"ם¹⁶⁴ שאפי' ביום אסור לטעום קודם שיקדש, וצריך ג"כ שיהיה קדוש היום במקום סעודה כמו קדוש של לילה. והשיג על זה הראב"ד ז"ל¹⁶⁵ וכתב כיון שאין קדוש היום אלא מדרבנן מותר לטעום קודם שיקדש, לא אסרו אלא קדוש של לילה לטעום אלא אחר קדוש ולא בקדוש היום. ואיכא מאן דאמר¹⁶⁶ שאפי' לשתות מים אסור משקדש היום עד שיקדש. ואיכא דאמר דוקא לשתות יין אסור אבל לשתות מים מותר קודם קדוש. וזה עיקר¹⁶⁷, דהכי אמרי' גבי

¹⁵⁸ בספר הבתים, עמ' ריט, ציין לרי"א ג' ולבעל המאור. ומקור הדברים בגמרא פסחים קו, ב: "הנוטל ידיו וכו'". ולפנינו בספר ההשלמה (מהדורת רמ"י בלוי) חסר פירושו על סוגיה זו, אבל בספר המאורות, שכידוע נסמך על בעל ההשלמה, תמה על דעת הרמב"ם, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ד, עמ' רצג: "דבחיבותא תליא מילתא ואפי' שנטל ידיו בתחלה", וסיים שם: "ומנהג בכל הארצות האלה כמו שכתבנו".

¹⁵⁹ השווה, ספר הבתים, עמ' ריח: "ונראין דבריהם ועל זה אנו סומכין".

¹⁶⁰ דעת ריא"ג והציון להשמטת הדין אצל הרמב"ם הם העתקת לשון ספר הבתים, עמ' ריט; ולדעת ריא"ג, ראה: הלכות ריצ"ג, הלכות קדוש, מכון חתם סופר, ירושלים תשנ"ח, עמ' ו.

¹⁶¹ פסחים קו, א.

¹⁶² פירוש זה וזה שלאחריו הובאו בספר המכתם, פסחים קו, א, מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק תשכ"ב, עמ' צ.

¹⁶³ ע"פ לשון הרמב"ם הלכה י.

¹⁶⁴ הלכה י.

¹⁶⁵ השווה: השגות הראב"ד על אתר, ורבינו מבאר את העיקרון היסודי.

¹⁶⁶ שתי הדעות בענין שתיה קודם קדוש נראה שהעתיקם רבינו מספר הבתים, וכדרך ששם לא ציין מקורו, כך לא ציין רבינו. את הדעה הראשונה כתבה המגיד משנה כט, ה בשם הרשב"א (לפנינו: שו"ת הרשב"א, ח"ג, סי' רסד) וכן כתבו גם המכתם והמאירי בסוגיה על אתר, הרא"ש בתשובותיו כלל כה דין ד, הגהות מימוניות כט אות ה בשם מהר"ם.

¹⁶⁷ בספר הבתים כתב: "וזה נראה עקר וכן נ' דעת הר"ם". אבל רבינו נקט לשון פסקנית, והשמיט את הדיוק בדעת הרמב"ם. בנוסח המועתק מכ"י פריס השמיט את הכרעת רבינו וראייתו (= "וזה עיקר...לעיל").

הבדלה כמו שכתבנו לעיל¹⁶⁸. אמ' שמואל¹⁶⁹ מתפלל אדם של שבת בערב שבת וגם מקדש על הכוס מבעוד יום אעפ"י שלא נכנסה שבת, ואמר רב שמאותה שעה נאסר במלאכה. וכן מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת מבעוד יום ומבדיל על הכוס אעפ"י שלא יצאתה שבת¹⁷⁰. אמנם אסור לו לעשות מלאכה עד שתחשך, ולא יברך על האש אלא עד הלילה. פי' הר"ם ז"ל¹⁷¹ מפני שמצות זכירה לאמרה בין שעת כניסתו ויציאתו בין קודם (זו)¹⁷² לשעה [זו] מעט. תניא¹⁷³: מפסיקין לשבתות - דברי ר' יהודה; ר' יוסי אומ', אין מפסיקין. אמ' שמואל אין הלכה לא כר' יהודה ולא כר' יוסי אלא פורס מפה ומקדש. פי', מי שהתחיל לאכול ערב שבת קודם ט' שעות ונמשך בסעודה עד דקדיש יומא; פורס מפה על השלחן ומקדש וגומר סעודתו ואחר כך מברך ברכת המזון¹⁷⁴. ודוקא לקדוש מפסיק, כדאמרי': פורס מפה ומקדש, אבל להבדלה לא, דאמ' להו רב עמרם אמר רב להבדלה אינה קובעת¹⁷⁵. ומי שהיה¹⁷⁶ אוכל בשבת ויצא שבת והוא בתוך סעודתו, גומר סעודתו ונוטל ידיו ומברך ברכת המזון על הכוס ואחר כך מבדיל עליו¹⁷⁷. ודוקא אם התחיל מבעוד יום בשבת אינו פוסק, אבל לענין אתחולי לסעודתו משחשכה¹⁷⁸ אינו מתחיל עד שיבדיל, ומיפסק נמי לא אמרן דאינו פוסק אלא באכילה אבל בשתינה] פוסק, ושתייה נמי לא אמרן דפוסק אלא בחמרא, אבל בשתייה לא¹⁷⁹,

¹⁶⁸ לעיל כתב רבינו: "אסור לשנות יין קודם שיבדיל אבל מים מותר, כדאמרי' רבנן דבי רב אשי לא קפדי אמאי", כראיית רבינו הביא גם המגיד משנה הלכה ה.

¹⁶⁹ לפנינו בגמרא: "א"ר יהודה אמר שמואל". ונראה שרבינו, כדרכו, מביא את שם בעל המימרא העיקרי.

¹⁷⁰ ברכות כז, ב. רבינו מצטט מהגמרא, ומשלב בה ניסוחים משלו. והשווה רמב"ם הלכה יא.

¹⁷¹ הלכה יא.

¹⁷² מעל המלים: "זו", "לשעה", יש סימון, ונראה שהוא לסימון טעות, אך אין תיקון על הגליון. וברור שיש להחליף את הסדר ביניהן, כפי הנוסח ברמב"ם לפנינו, וכך הגהנו וסימנו כמקובל. אכן בכ"י פריס הוחלפו המלים, וזו דוגמא נוספת לעריכה.

¹⁷³ פסחים ק, א.

¹⁷⁴ לשון הרמב"ם הלכה יב. אמנם בהמשך מביא רבינו מחלוקת האם הקדוש הפסק בסעודה וצריך לחזור ולברך ברכת המזון כדעת הר"ף, או אין הקדוש הפסק כדעת בעל המאור. ובספר הבתים (עמ' ריט) העיר שנראה שדעת הרמב"ם שלא כר"ף, וכן בהשגות הרמ"ך על הרמב"ם הלכה יב, ומדברי רבינו לא ברור כמי פסק.

¹⁷⁵ על פי פסחים קה, א.

¹⁷⁶ לפנינו ברמב"ם הלכה יב: "היה אוכל וכו'", ורבינו הוסיף לשון קישור.

¹⁷⁷ עד כאן לשון הרמב"ם הלכה יב.

¹⁷⁸ דף 77א טור ג.

¹⁷⁹ פסחים קה, א. וכן פסק הרמב"ם הלכה ה.

כהני רבנן דבי רב אשי לא קפדי אמיא¹⁸⁰. ת"ר¹⁸¹: היו מסובין וקדש עליהן היום, מביאין כוס ראשון ואומר עליו קדוש היום והשני אומר עליו ברכת המזון דברי ר' יהודה, ר' יוסי אומר אוכלין והולכין עד שתחשך. גמרו מביאין כוס, ראשון מברך עליו ברכת המזון והשני אומר עליו קדוש(ה)¹⁸² היום. וכתב הרי"ף ז"ל¹⁸³: פורס מפה ומקדש וחוזר ומברך המוציא, שהקדוש הפסק בסעודה¹⁸⁴. והרב בעל המאור ז"ל כתב¹⁸⁵: שאין הקדוש הפסק בסעודה. וכתב הרי"ף ז"ל¹⁸⁶: האי מתניתא כבר אדחי ליה ר' שמואל¹⁸⁷ אין הלכה לא כר' יהודה ולא כר' יוסי אלא פורס מפה ומקדש, מיהו אע"ג (דבהלכה) [דאידחיא לה]¹⁸⁸, גמרינן מינה דהיכא דגמור סעודתייהו מקמי דקדיש יומא ואדמשו ידיהו קדיש יומא מקדמינן [ומברכינן]¹⁸⁹ ברכת המזון על כוס ראשון, ואחר כך אומר עליו קדוש היום על כוס שני כר' יוסי, דאמ' ר' יוסי [גמרו]¹⁹⁰ כוס ראשון מברך עליו ברכת המזון והשני אומר עליו קדושת היום. ואמאי ונמרינהו אחד כסא? אמ' רב ששת¹⁹¹, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד, לפי שאין עושין מצות חבילות.

2. מובאות מספרים אבודים וחילופי נוסחאות

מלבד מעלתו של ספרנו כשלעצמו, נודעת לו חשיבות רבה בשל הנוסחאות שבו ובכללן נוסחאות התלמודים בבלי וירושלמי והמדרשים. בנוסף, יש בחיבור מובאות רבות מספרות הראשונים. בכלל אלו ציטוטים חדשים בשם הקדמונים שלא נודעו לנו עד כה. בנוסף מצטט רבינו רבות מהשגות הראב"ד¹⁹², ואף מצטט חלק מתשובות הרמב"ם לחכמי לונל¹⁹³. כפי

¹⁸⁰ כפי שביאר רבינו לעיל.

¹⁸¹ פסחים קב, א.

¹⁸² האות "ה" נכפלה בטעות הדומות.

¹⁸³ רי"ף, פסחים, רמז תשסט.

¹⁸⁴ כן ביאר בספר השלמה, פסחים, מהד' רמ"י בלוי, עמ' שמט. וכן ראה השגות הראב"ד על הרז"ה אות ב (יט, ב מדפי הרי"ף).

¹⁸⁵ בעל המאור על הרי"ף הנ"ל (יט, ב מדפי הרי"ף).

¹⁸⁶ רי"ף, פסחים, רמז תשעב. השווה רמב"ם הלכה יג.

¹⁸⁷ לפנינו בגמרא: "דאמר רב יהודה אמר שמואל". ורבינו, כדרכו, מציין לבעל המימרא.

¹⁸⁸ הגהנו לפי לשון הרי"ף לפנינו, ולשון "דבהלכה", אין לה מובן.

¹⁸⁹ השלמנו על פי נוסח הרי"ף לפנינו.

¹⁹⁰ השלמנו לפי נוסח הרי"ף לפנינו.

¹⁹¹ לשון הגמרא: "אמר רב הונא בר' יהודה אמר רב ששת", ורבינו כדרכו מציין לבעל המימרא.

¹⁹² כידוע כתבי היד שלפנינו להשגות הראב"ד אינם מדויקים, ולפיכך יש חשיבות רבה לציטוטים אצל רבינו.

שצינו לעיל הילוכו של רבינו בעקבות הרמב"ם גם מאפשר לעמוד על הנוסחאות של החיבור 'משנה תורה' כפי שהיו בפרובנס. להלן נציג מספר קטעים קצרים כדוגמאות בתוספת הקדמה קצרה לפני כל קטע. בראש כל קטע ציינו את ההלכה ברמב"ם עליה הוא מוסב.

א. ספר השלמן

הקטע להלן הוא ביאור מספר השלמן להלכה בהלכות ציצית לה נתקשו מפרשי הרמב"ם למצוא מקור. ספר השלמן לר' גרשום בן שלמה מבדריש, מצוטט בספרי חכמי פרובנס ונחשב כספר אבוד¹⁹⁴. רבינו מזכיר בחיבורו ספר זה פעמים רבות ומביא משמו ביאורים לרמב"ם. בנוסף, ממשיך רבינו ומציע מקור משלו לרמב"ם. דרך זו אופיינית לרבינו בספרו בו הוא חותר למצוא את מקורותיו של הרמב"ם.

הל' ציצית א, יא¹⁹⁵

וכתב הר"ם ז"ל: "ואין עושין הציצית"¹⁹⁶ לא מצמר הגזול ולא משל עיר הנדחת ולא משל קדשים, ואם עשה פסולה, זה ביאור לר"ם ז"ל. וכתב הרב בעל השלמן ז"ל: האי מילתא ליתא בגמרא דידן, ונוכל לבאר הא דאמרין מצמר הגזול - משום דהוי מצוה הבאה בעבירה, ולא משל עיר הנדחת - משום דאמרין בציצית "יש לו שיעור למטה"¹⁹⁷ ועיר הנדחת טעונה שריפה וכתותי מכתת שעורה, ושל קדשים - משום דכתי' כתות¹⁹⁸ ודרשי' ולא של הקדש. ולי התלמיד נראה כי מה שכתב הר"ם ז"ל בצמר הגזול הביא מהא דאמרין בסוכה פ"ק¹⁹⁹ 'ועשו ל(כ)ה[ה]ם'²⁰⁰ ציצית' ודרשינן ל(כ)ה[ה]ם משל(כ)ה[ה]ם.

¹⁹³ לעת עתה לא מצאנו תשובות חדשות, אך יש בציטוטים של התשובות הידועות חילופי גירסאות קלים.

¹⁹⁴ ראה: ספר המנוחה, מהד' אלעזר הורביץ, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' 88.

¹⁹⁵ דף 47א טור ב.

¹⁹⁶ בכ"י של משנה תורה - כ"י אוקספורד 577 (הונטינגטון 80), עליו חתם הרמב"ם "הוגה מספרי" לא מופיעה מלה זו.

¹⁹⁷ מנחות מב, א.

¹⁹⁸ מעל האות "ת" נרשמה האות "ס", ובסוף המלה יש סימון לא ברור הנראה כהוספה של האות "ך", אולם בצידי הגליון אין שום תיקון. ואת הדרשה אותה ממשיך ומצטט רבינו לא מצאנו, וראה סנהדרין קיא, ב: "כליל לה' וכו'".

¹⁹⁹ סוכה ט, א.

²⁰⁰ נראה שזו שגגת המעתיק.

ב. פירושי הר"י מיגש לתלמוד

בקטע להלן הנושא הוא פסיקת הגאונים שבעקבותיה הלכו הר"י והרמב"ם בדין טוען טענת פתח פתוח, ופסקו שנאמן להפסיד כתובתה, אבל לענין תוספת אינו נאמן. רבינו מצטט מפירושו של הר"י מיגש, התומך בפסיקת הר"י ומהווה מקור נוסף לפסיקת הרמב"ם. לעת עתה לא מצאנו עדות אחרת למקור זה, ואם כן לפנינו קטע חדש מפירוש הר"י מיגש.

הל' אישות יא, טז²⁰¹

וכתב הר"י ז"ל²⁰²: וחזינן לגאון דאמ' כי אמרינן נאמן להפסידה כתובתה ה"מ לענין מנה מאתים שהיא תקנת חכמים אבל תוספת דאיהו כתב לה אנפשיה אינו נאמן. וכתב הרב אבן מגש ז"ל: וטעמא דמסתבר הוא דלאו כל כמיניה דלפסיד לכתובה דכתב לה מנפשיה²⁰³ בלי ראייה, הילכך משתבעא שבועת התורה וגביא כדין כל מי שיש בידו שטר שנשבע וגובה, ואשכחן נמי דכוותה²⁰⁴ בפרק אלמנה נזונית²⁰⁵, דלית לה עיקר כתובה ואית לה תוספת, כדאמרינן התם: נשים שאמרו חכמים שאין להם כתובה דוקא מנה מאתים, אבל תוספת יש להן. וכן כתב הר"ם ז"ל²⁰⁶: "לפיכך יש לה(ה) [ו] להשביעה בנקיטת חפץ כדין כל הנשבעין ונוטליין". ויש לה להחרים סתם על מי שטוען עליה שקר", זה ביאור לר"ם ז"ל.

²⁰¹ דף 132ב טור ג.

²⁰² ר"י, כתובות, רמז קעג.

²⁰³ כלומר: תוספת כתובה, אותה כתב מעצמו.

²⁰⁴ וכן בשו"ת הגאונים שערי צדק, ח"ד, שער ד, סי' ל, דפים ס ע"ב - סא ע"א; וכן מאירי כתובות ט, ב (מהד' סופר, תש"ז, עמ' 46). וראה: ספר מאה שערים לר' יצחק בר אבא מרי (בעל העיטור), סי' יג (מהדורה חדשה, בתוך: פסקי הלכות רב אלפס, מכון נוה אשר, ירושלים תשס"ג), השיג על פסק הר"י (והשווה ספר העיטור אות מ' - מרד, דף סט ע"ב) ובכלל דבריו שם כתב: "...וכן דעת אבן", ובהערת מהדיר (אות י) הציע שיתכן שנתכוון לרבינו יוסף אבן מיגש. אך מהאמור כאן ברור שרבינו אבן מיגש דעתו כר"י (ואף בעיטור לא הזכיר דעת ר"י מיגש כלל). גם מסברא קשה שיחלוק הר"י מיגש על הר"י, והרמב"ם שראה בשניהם רבותיו ישוב לדעת הר"י ולא יעיר דבר.

²⁰⁵ כתובות קא, א.

²⁰⁶ אישות יא, טז.

²⁰⁷ תיקנו לפי לשון הרמב"ם לפנינו, ונראה כשגגת המעתיק.

ג. תירוצי ר"י מלוניל להשגות הראב"ד

כפי שצינו לעיל רבינו מצטט פעמים רבות את השגות הראב"ד, אם כי בדרך כלל בהשמטת הלשון החריפה הפותחת את ההשגה, ונראה שזהו ביטוי נוסף להערכה הרבה של רבינו לרמב"ם. מלבד החשיבות שבציטוטים אלו לשם העמדת הגרסא המדויקת של השגות הראב"ד²⁰⁸, הרי שבמקומות לא מעטים מצטט רבינו תירוצים משמו של הר"י מלוניל להשגות אלו²⁰⁹. להלן נציע דוגמא אחת לכך.

הל' תלמוד תורה ו, יג²¹⁰

וכתב הראב"ד ז"ל בהגהותיו: ויש אחרים הרבה, כמו חכם שהורה להתיר האשה שטבע בעלה במים שאין להן סוף להתירה לינשא לכתחלה, וכן כל מי שעבר על נדרו כל ב"ד שנזקק לו לשאלה, ואיכא טובא. והשיב הרב יונתן כהן ז"ל, על מה שהשיג הראב"ד ז"ל, י"ל: הר"ם ז"ל לא מנה אלא הנדויין ולא השמתא שהיא חמורה יותר, כדאמרי²¹¹: מאי שמתא שם מיתא. והנדיי אינו כל כך חמור.

ד. עדי נוסח של 'משנה תורה' בפרובנס

הקטע להלן עוסק בביאור פסק הרמב"ם באומרת 'מאיס עלי' (הלכות אישות יד, ח). על פסק זה הקשו רבים²¹². בעניין זה נשתיירו לנו תשובות של חכמי פרובנס. אלו פורסמו בספר: תשובות חכמי פרובינציא, מהד' סופר, ירושלים, תשכ"ז, סימנים עב - פד, עמ' 316-255. בין התשובות מצויה תשובה של ר' אברהם ב"ר יצחק - סי' עו, עמ' 282-284, והפירוש המופיע שם (עמ' 284) הוא שמביאו רבינו כאן בתמצית משמו. בנוסף, מובאת שם שאלה מאת הרב יצחק ב"ר מרדכי²¹³ (סי' עב, עמ' 255-263) לרשב"א בעניין זה, וכן ביאור ארוך

²⁰⁸ נביא דוגמא אחת: ראה הלכות ברכות א, יב השגת הראב"ד שם מסיימת: "...והוא חומרא", ולשון הראב"ד שלפנינו קשה. אף בשו"ת הרמב"ם, בלאו, ירושלים תשמ"ט, ח"ב, סימן רצו, עמ' 554, נמשך המהדיר אחר נוסח זה וקבעו בנוסח הפנים של שאלת חכמי לונלי, אך ראה שם הערה 8 על הנוסחאות השונות. והנה אצל רבינו מביא השגה זו ומסיים: "ולא הוי חבורה", והנוסח מאיר עיניים.

²⁰⁹ על כך כבר עמד ישראל מ' תא שמע, רבי זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 160; וראה גם: זוסמן, שני קונטרסים, עמ' 208.

²¹⁰ דף 28 טור א.

²¹¹ מו"ק יז, א.

²¹² ראה לדוגמא: רבינו תם - ראה: ספר הישר, סי' ד, מהד' שלזינגר, ירושלים תשל"ד, עמ' 15; תוס' כתובות סג, ב ד"ה אבל; רמב"ן כתובות סג, ב ד"ה ותו; מאירי כתובות סג, ב, מהד' סופר, עמ' 267-269.

²¹³ הוא הרב יצחק ב"ר מרדכי קמחי, חי בעיר שלון בפרובנס, לפי דברי ר' יצחק בן יעקב די לאטש (בעל "שערי ציון") כתב "פירוש וחדושים ופסקים ברוב התלמוד".

של ר' יצחק ב"ר מרדכי על סוגית הגמרא ודיון בדעות הראשונים ובכללם הרמב"ם בעניין (סי' עט, עמ' 288-301). בשאלתו שם (עמ' 259) וגם בביאורו (עמ' 296) הוא מצטט את נוסח ההלכה ברמב"ם כך: "...כופין אותו להוציא לשעתו שהרי אינה כשבויה שתבעל לשנוא לה ותצא בלא כתובה כלל". לעומת זאת בתשובת הרשב"א שם אליו הנוסח: "כופין אותו להוציא לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנוא לה"²¹⁴. הרי שישנם שני שינויים: המלה "לשעתו" איננה מופיעה בנוסח הרשב"א, וכן הלשון "לפי ש" באה במקום לשון "שהרי". ברם, רבינו להלן מצטט את לשון הרמב"ם כך: "כופין אותו להוציא לשעתו לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנוא לה". הרי שלפנינו נוסח משולב בין נוסח פרובנס הגורס: "לשעתו" בתוספת תיקון המושפע מנוסח ספרד, שהוא הנוסח המצוי ברוב כתבי היד.

עוד זאת, בקטע להלן מביא רבינו משמו של הרב יצחק ב"ר מרדכי עדות על נוסח אחר ברמב"ם (וראה מה שצינו על אתר בהערה). עד כה לא מצאנו עדות על נוסח זה. אמנם בביאורו הארוך לסוגיה שם (עמ' 296) ממשיך הרב יצחק ומקשה על פסק הרמב"ם: "משמע מהאי לישנא דרבי דהכי גריס לה להאי מימר": אבל אמרה מאיס עלי כייפין ליה, והדין נסחא ודאי לא חזיין לה לחד מרבוותא קמאי ולא לחד מרבנן בתראי, וכלא ספרא לא כתי' הכי...". ואפשר שלפנינו טעות המחליפה את נוסח הגמרא בנוסח הרמב"ם, וצ"ע. על כל פנים, לפנינו דוגמא הן לחשיבות החיבור של רבינו במסורותיו על הפרשנות בפרובנס, והן באשר לשאלת עדי הנוסח של 'משנה תורה' בספרי פרובנס. אמנם ידוע על נוסחאות משובשות שהיו בפרובנס, אולם לאחרונה עורר מו"ר ר"י שילת על חשיבותן של הנוסחאות המדויקות שבפרובנס²¹⁵, וחיבור זה יכול להוות נדבך נוסף לברור הנושא.

ה' אישות יד, ה'²¹⁶

...והר"ם ז"ל באומרת מאיס עלי "כופין אותו להוציא לשעתו לפי שאינה כשבויה"²¹⁷ שתבעל לשנוי לה ותצא בלא כתובה". וכתב הרב ר' אברהם ממונפליייר ז"ל שמה שאמר הר"ם ז"ל "כופין אותו" אין הרצון בו שתכפה הבעל שיתן גט אלא ר"ל שלא נכפנה שתשב תחתיו²¹⁸, וזהו

²¹⁴ כנוסח הזה בדיוק מצוטט שוב שם בפסק הדין של הרשב"א עם יתר חכמי ברצלונה, בסימן עד, עמ' 279.

²¹⁵ על אמינותם של כתבי יד עתיקים של 'משנה תורה' בפרובנס, עמד ר"י שילת במבוא למהדורתו ל'משנה תורה', ראה: רמב"ם מדויק, ר"י שילת, מעלה אדומים תשס"ד, מבואו לספר המדע (עמ' יא-יב).

²¹⁶ דף 134 טור א.

²¹⁷ כך הנוסח גם במאירי, כתובות סג, ב (מהד' סופר, עמ' 268), וכן בדפוסים; אבל בכתבי היד התימנים של 'משנה תורה': "בשביה".

²¹⁸ על פרשנויותיהן הייחודיות של חכמי פרובנס להלכה זו ברמב"ם, שנועדו לקרב את דעתו לעמדתם ההלכתית, עמד הרב אברהם סופר בהערותיו, ראה: תשובות חכמי פרובינציא, מהד' סופר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 285, הערה 10; עמ' 287, הערה 8.

אמרו "שאינה כשבויה שתבעל לו", אמנם נתינת הגט תלוי ברצון הבעל. וכתב הרב ר' יצחק בר' מרדכי ז"ל כי בספרים המדויקים מהר"ם ז"ל לא נמצא כתוב: "כופין אותו להוציא"²¹⁹. ולדעת הר"ם ז"ל²²⁰ היא נוטלת בלאותי(ו)[ה] שהן קיימים בין מנכסים שיש להם אחריות או מנכסים שלא נתחייב הבעל באחריותם, ואינה נוטלת משל בעל כלום ואפי' מנעל שברגלה ומטפחת שבראשה שלקחם לה פושטת ונותנת, וכן כל מתנה שנתן לה חוזרת שלא נתן לה אלא על מנת לכנסה לא שתטול ותצא.

* * *

דוגמא נוספת לגירסאות השונות של 'משנה תורה' שהיו בפרובנס, היא ההלכה בהלכות שביתת עשור ב,ז העוסקת בדין האוכל אכילה גסה ביום הכפורים. על הגירסאות החסרות שבפרובנס להלכה זו כבר העיר רבינו מנוח ב'ספר המנוחה' על אתר: "נחלקו חכמי דורנו בביאור ענין זה כי דברי הרב חסרו בזה", ומביא שני פירושים. רבינו דוחה את הפירוש בו מצדד רבינו מנוח (=הפירוש השני) על ידי דיוק פרשני, ומצדד בפירוש אותו דוחה רבינו מנוח. כפירושו של רבנו מנוח כתב גם הכלבו (הלכות יום הכפורים, סימן סט). פירוש זה מבוסס על הגירסה: "היה שבע מאכילה גסה כגון שאכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ואחר כך אכל אוכלין הראויין לאכילה - פטור; אע"פ שזה ראוי לרעב, אינו ראוי למי ששבע כזה...". על גירסאות אלו כתב בארחות חיים²²¹ הלכות יום הכפורים, סי' י: "ולפי שמצאתי בספר המכתם שכותב זאת השמועה בטעות סופר ברוב ספרי הזמנים ומשנה הלשון כמו שקבל מרבו ז"ל, חקרתי ודרשתי ומצאתי ס' מוגה ביד מי שהגיהו באלכסנדריא של מצרים מספרי כתיבת הרמב"ם ז"ל וראוי לסמוך עליו, מחקתי הלשון שהעתיקתי מהמכתם וכתבתי אותה כאשר היא כתובה שם", וממשיך ומביא את הגירסה כפי שהיא לפנינו בכה"י המדויקים של 'משנה תורה'. הרואה יראה שרבינו אינו מעתיק את המלים: "כמי שאכל אוכלין שאינן ראויים", ואפשר שהיתה לפנינו גירסה שונה, ואפילו היתה לפנינו גירסה מעין הגירסאות הנ"ל אלא שקיצר את לשון הרמב"ם, מכל מקום דייק רבינו בלשון הרמב"ם "ששבע" - ופירש שאין לשון זו מתאימה לגבי אכילת אוכלין שאינן ראויין שאין שובעין מהן.

²¹⁹ בגרסאות המצויות לפנינו לנוסח הלכה זו ברמב"ם אין עדות להשמטה זו. אמנם אפשר שכוונתו שרק אין לגרוס תיבת "להוציא", וראה 'משנה תורה' - מהדורת שבת פרנקל, מדור שינויי נוסחאות על אתר שצינו לנוסח הדפוסים ונוסח כ"י ר': "כופין אותו לשעתו".

²²⁰ תחילת הלשון היא ע"פ לשון הרמב"ם הלכה ח, ומהמלה: "ואינה" ואילך, הוא ציטוט לשון הרמב"ם בשינויים קלים.

²²¹ ש' ז' הבלין כתב שהארחות חיים הוא מהדורה מאוחרת לכלבו ומיד מחבר אחד יצאו, ראה: ארחות חיים, מהד' אור עציון - מכון אופק, ירושלים תשנ"ו, עמ' מא, ושם עמ' נג.

הל' שביתת עשור ב, ז²²²

אמר' ריש לקיש, האוכל אכילה גסה ביום הכפורים פטור מלא תעונה, מאי טעמא? 'אשר לא תענה כתי'²²³. פי', אכילה גסה שאכל ליל יום הכפורים על השבע, שהיה שבע מסעודה שהפסיק בה, וכל מה שאכל משחשיכה אכילה גסה ולא להנאה ניהו ומזיק ליה, שאינו מסיר ממנו שום ענוי על ידי אכילה זו אלא מזיק את עצמו כשהוא אוכל אז, וכן נראה דעת הר"ם ז"ל שכתב²²⁴: "היה שבע מאכילה גסה שאכל [...]"²²⁵ אעפ"י שזה האוכל שאכל היה ראוי לרעב אינו ראוי למי ששבע כזה". וזה הפי' הוא העק²²⁶. וי"מ שאכל ביום הכפורים אוכלין שאינן ראויים ואחר כך אכל אוכלין ראויים. וזה אינו נראה, מצד שכתב "אינו ראוי ל[מין] [ש]שבע²²⁷ כזה" דודאי אוכלין שאינן ראויין אינן משביעין האדם.

²²² דף 383 טור ב.

²²³ יומא פ, ב.

²²⁴ לפנינו הגירסה ברמב"ם היא: "...היה שבע מאכילה גסה שאכל עד שקץ במזונו ואכל יתר שבעו - פטור, כמי שאכל אכלים שאינן ראויין לאכילה, שאף על פי שזה היתר ראוי לרעב, אינו ראוי לכל מי ששבע כזה".

²²⁵ בכה"י נראה שהסופר התחיל לכתוב מלה ומחקה.

²²⁶ פירוש זה הביא רבינו מנוח בספר המנוחה (נדפס ברמב"ם על אתר) כאפשרות ראשונה, וכן פירש הרמ"ך בהגהותיו על הרמב"ם, וכן פירש ר' מנחם המאירי, חיבור התשובה, מהד' סופר, ירושלים תשל"ו, עמ' 463, וכך גרס שם: "ולשון הר"ם בזה: היה שבע מאכילה שאכל הרי הוא כמי שאכל אוכלין שאינן ראויים שאע"פ שזו היתה ראויה לרעב אינו ראוי למי ששבע כזה".

²²⁷ בכה"י "לשבע", והגהנו לפי הלשון אותה ציטט רבינו לעיל, ונראה שהסופר השמיט בטעות, וחיבר את המלים.